Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдын август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 25 (15245) ◆ 1994 чылдың февраль 8, вторник ◆ Солунга ат салган шагы 20.15 ◆ Садар өртээ 50 рубль.

АРТЫКШЫЛЫН САТКАН

Бо шагда кижиниң амыдыраар-чурттаары бодундан кончуг улуг хамааржыр. Ынчангаш шыдаар кижи кызымак болгаш тывынгыр рынок деп чугаалажып турарывыс бо берге нарын үени чурттап эртеринге торулбас ужурлуг — деп. Кызыл кожуунунуң Каа-Хем суурунда чурттап турар Чымбаларның өг-бүлези чугаалаар.

Доржу Салчакович Чымба суурда чурттап орар-даа болза, ол садыг-магазинче шоолут-ла барбас кижи. Ооң өг-бүлези аъш-чемни колдуунда-ла боттары кылып чип турар. А ооң күрлавыры чамдыкта көвүдей бээр болза, садыгларга-даа дужаап, өртек-үнеге чедирип ап турар.

Доржу Салчакович эрткен неделяның төнчүзүнде Кызылда Парлалга бажыңының журналистеринге, ажылдакчыларга 83 килограмм доңурган сүттү саткан. Ооң бо хүннерде азырап турар хөй эвес инектериниң бирээзи-ле хүнде ортумаа-биле 3 килограмм хире сүттү берип турар. Чымбаларның өг-бүлези сүттен кылган янзы-бүрү чемнерни аъш-чемге ажыглап келгенинден оларның өске аъш-чемге үндүрген чарыгдалы дыка эвээш болуп турар дээрзи чугаажок.

Кым мал-маганны түдүп, оон ажыын көрүп турар болдур, ол кижиниң кылган ижи чүгле болунга эвес, харын нитилелге улуг ажыктыг.

БАЙДАЛ ЭКИ

«Ак-Туруг» совхозта төрүүр 2264 хой 10 коданда мөөннеттинген. Хой оолдаашкыны барык ай чыгыы уламчылап турар. Бир айның түннелин совхозта чаа үндүрген. Январь 27-де медээ ёзугаар алырга мындыг: 2 хойжу бригадада байдал эки. Хойларның күшденгели шыырак.

Бирги бригадада Руслан Чусуманың коданында 323 хой төрээн, ол хире хураганны алган. Ийиги бригадада Сергей Шайдааның 335 хоюндан 263 хой оолдаан, 363 хураган алдынган. Нинтизи-биле совхозта хой оолдаашкыны 43 хуу четкен.

Маңаа четпес үүлдү айытса чугула. Коданнарда мал чеминиң курлавырлары эвээжеп эгелээн. Совхозта мал чеми сөөртүр дугуйлуг 5 трактор үрелип турар. Коданнарже мал чемин арай үзүктелиишкин-биле сөөртүп турарын дарый чайлатса чугула. Ынчалза-даа үрелген тракторнуң артык кезектери тывылбайын баар таварылгалар база бар.

Кызыл-оол КОМБУ.
Чаа-Хөл кожуун.

«ТАЖЫ-94»—ЧАА КОНКУРС

Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызы экер-эрес эрлерниң баштайгы мөөрейин найысылалдың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга организастап эрттирген. Аңаа Кызылдың аңгы-аңгы өөредилге черлериниң, будуруллге, албан черлериниң, организацияларның төлээлери — хөй-хөй мергежилдиг кижилери киришкен. Оларның кол нуруузу — аныяктар.

Чаа конкурстуң киржикчилерин барык будун неделяның дургузунда тыва театрның специалистери белеткээн.

Конкурстуң негелдезин ёзугаар аңаа боодалга, холдуң салаалар күжүн көргүзеринге, армрестлингиге (хол басчыры), шой көдүреринге, салымчаяның көргүзеринге, поварлаарынга база көрүкчүлер мурнунга көстүрүүнүң талазы-биле тускай маргылдаалар болуп эрткен.

Тажы-94 деп аттыг бо чаа конкурстуң түннелинде Кызыл кожуунуң төп эмнелгезинің кезер эмчизи аныяк специалист Мерген Түлүш тнилекчи болган. Аңаа киш кежинден даарап кылган чаа оваадай бөрттү болгаш аът шаңналын тывыскан.

Оон аңгыда бирги чер дээш 300 мун, ийиги чер дээш 200 мун база үшкү чер 100 мун рубль түүнүг акша шаңналдарын тиилекчилерге тывыскан.

Конкурсту эрттиреринге Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызы, Аныяктар хөрээниң талазы-биле яамы, Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт комитеди база Кызыл хоорай чагыргазы болгаш өске-даа черлер хөй акша-төгөрикти үндүрген.

Конкурсту организастап эрттиреринге республиканың хөгжүм-шии театрының ажылдакчылары организастыг, тывынгыр чоруун көргүскен.

Бистиң корр.

УЛУГ ДУЗА

Тыва Республиканың ИХЯ-ның килдистер аайы-биле бөлүк ажылдакчылары Бии-Хем кожуунуң иштики херектер килдизиниң ажыл-чорудулгазын хынап, дуза көргүзүп, кем-керек үүлгедигЛери-биле демиселге боттуг дузаны чедирип, килдистер аайы-биле ажыктыг ажылдарны чоруткаш келген.

ИХЯ-ның бөлүк ажылдакчыларын милицияның майору А. А. Садовой удуртуп чораан. Иштики херектер яамызының харысалгалыг ажылдакчылары Бии-Хем кожуунуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчыларыбиле ужуражып, оларның ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан айтырыгларны чогууру-биле шиитпирлежип, улуг дузаны көргүскен. Ындыг дуза өске-даа кожуунларның ИХК-теринге база чоруттунар.

Бистиң корр.

Тудугжуларның негелдезинге хамаарыштыр

ЧАЗАК ХАРЫЫНЫ БЕРГЕН, ЫНЧАЛЗА-ДААА...

Республиканың тудугжулары амгы үеде берге байдалдарга таваржып, каш айлар улаштыр шалың албаан дээрзиниң дугайын оларның удуртукчулары чоокта чаа болуп эрткен хуралынга чугаалашканын, шалың айтырыын дарый шиитпирлеп бээриниң дугайында болгаш өске-даа аңаа хамаарышкан айтырыгларга харыы бээрин Чазактан негээнин солуннуң чоокта чаа парлаттынган номеринге дыңнаткан болгай бис. Шынаплa, тудугжулар, ылаңгыя республиканың кол тудуг организация болур «Тыва тудуг» акционер нитилелдин тудугжулары октябрь айдан бээр шалың акшазы албаан болуп турарындан оларга төлээр үжүрлүг өре ам 1 миллиард 800 миллион чедип, харын-даа оон безин ажып турар-дыр. Херектиң үжүрү — тудугга үнер чарыгдалдарның өскенинден оларның чагыкчылары тудугжуларга ол акшаларны төлеп шыдавайн турарында. Ынчангаш тудугжулар республиканың Чазаанга негелделер чорудуп, бо айтырыгны дарый шиитпирлеп бээрин негевишаан, стачка комитедин тургузуп алганнар. Бир эвес политиктиг словарьлардан алташ көөр болза, стачка дээргe эвээш шалыңны өстүрери дээш ажылчыннарның демиселинин хевири болуп турар. А бистиң тудугжуларывыстың негелдези — шалыңны өстүрүп берзин дээш эвес, а оларның ажылдап каан акшазын төлеп бээрин негеп турарыдыр.

«Тыва тудуг» акционер нитилелдин хуралдаар залында нитилелдин удуртукчулары, тудуг организацияларының удуртукчулары чыглып келген. Оларга Чазактың талазындан Тудут, архитектура болгаш чурттаалга-коммунал ажыл-агый яамызының сайыдының оралакчызы Б. Д. Байыр-оол, республиканың Саң-хөө яамызының сайыдының оралакчызы Ф. Ф. Бжитских олар келген болгаш республиканың тудуг комплекизинде түргүстүүп турар берге байдалдарның тыптып келгенин, тудуг объектилерин акшаландырар дээш Чазактың талазындан ап чорудуп турар хемчеглерниң дугайын тайылбырлап чугаалааннар.

— Бистиң яамы силерниң чоруткан чагааңарны алган, коллективтиг хөделиишкиннер белеткеп турарыңарбиле танышкан, негелделерни өөренип көрген. Ынчангаш ол бүгү айтырыгларга харыы бээрин менээ дааскан үүве. Бо ужуражыышкын дээргe, бистиң ол айтырыт талазы-биле бирги ужуражыышкынывыс болгай. Ынчангаш ол болза моон соңгааргы сорулгаларны чугаалажып көөрүнче угланган турар ужурлуг — деп, Тудут, архитектура болгаш чурттаалга-коммунал ажыл-агый яамызының сайыдының оралакчызы Б. Д. Байыр-оол чугааны эгеледи.

Капитал тудугда нитилелдин байдалдын бергедеп турарын, тудугжуларга төлээр акшаның Россиядан ам-даа келбейн турарын, тудуг объектилерин акшаландырар дээш Чазактың талазындан чогуур хемчеглерни ап турза-даа, ол айтырыгнын белен эвес шиитпирлеттинип турарының дугайын тудугжуларга ол тайылбырлаан. Тудугжуларның Чазактың мурнунга тургускан негелделери 7 үүлдүн тургузунза-даа, ында кол-ла черни чагыкчыларның тудугжулар-биле чарган көрөзүнүн күүсединде болгаш тудугжуларның 1993 чылдың октябрь, ноябрь, декабрь айларында ажылдаан акшазын чагыкчыларның төлеп бээри ээлеп турар. Ынчангаш колдуунда-ла ол айтырыгларга Б. Д. Байыр-оол харыыларын үгландырган. Эрткен чылдың түүнели-биле тудугжуларга 1 миллиард 700 миллион рубль өрелиг арткан бис дээрзин ол чугаалааш, ол акшадан 760 миллион рубль ам бо хүннерде чедип кээрин, оларны үүгле тудугжуларга бээр деп, яамының талазындан шиитпирлеп турарын ол чугаалаан. Ынчангаш силерниң берге байдалынарны аажок билип турар бис, а ол кризистиг байдал бүгү Россия Федерациязының девискээринде болуп турар дээрзин ол сагындырган. Тыва Республиканың Президентизи, Чазаа кайыдаа адырның ажылдакчыларын акша-шалың-биле чогуур үезинде хандырар дээш бүгү хемчеглерни ап турарын, үүгле бо чылдың бирги кварталында безин 5 миллиард ажыг акшаны алырын дугуржуп алганын, оон иштинде үүгле январь айда 2 миллиард чыгыы акшаны алыр апаарын тудугжуларның удуртукчуларының мурнунга ол чугаалаан. Акшаландырыышкын айтырыын шиитпирлээри-биле республиканың удуртукчулары амгы бо хүннерде Москвада чоруп турарын, ол акшалар чоокку үеде Тыванын бюджединче кирерин болгаш ол акшалар-биле 1993 чылда арткан өрени бо айда төлептер деп бодап, идеген турар бис дээрзин Б. Д. Байыр-оол чугаалап берген.

Туттунуп турар объектилерниң акшазын баштай төлээриниң дугайында болгаш 1994 чылда тудар объектилерниң амга чедир билдинмейн турарының дугайында тудугжуларның айтырыына харыылап тура, Россия Федерациязының талазындан ол объектилерни тударынга акша-төгөрик айтырыын шиитпирлевээнде, ону тодарадыры берге дээрзин ол чугаалаан. Ол ышкаш тудугжуларның долу эвес ажыл неделязынче азы ажыл хүнүнче шилчиишкининин үезинде төлевирниң дугайында айтырыгга харыылап тура, ындыг компенсацияны төлеп бээр ужурлуг бис дээрзин чугаалап, үүгле тудуг бүдүрүлгелери ол талазы-биле саналгаларны кылгаш, күш-ажылдың айтырыгларын харыылап турар яамыга кийрер ужурлуг дээрзин ол чугаалаан.

Тудугжуларны акшаландырарының талазы-биле республиканың Саң-хөө яамызының талазындан ап турар хемчеглерниң дугайын ол яамының оралакчы сайыды Ф. Ф. Бжитских тайылбырлап чугаалаан. 1993 чылдың түүнелдери-биле Москва бистиң республиката бо чылдың январь 1-нин байдалы-биле алырга, 12 миллиард рубль өрелиг дээрзин ол демдеглээн. Ажылчыннарның ажылдап алганы шалын акшазын чогуур үезинде төлээр дээш бистиң-даа, Экономика яамызының-даа ажылдакчылары Москваже доктаамал командировкалап чоруп турар бис. Ынчалза-даа акшаландырыышкын талазы-биле бүгү-ле айтырыглар долузу-биле шиитпирлеттинмейн турары ол дээрзин оралакчы сайыт чугаалаан.

Тудугжуларның удуртукчулары-биле оралакчы сайыттарның аразында болган чугааны түүнеп көрөөли. Чазактан келген даргалар чеже-даа берге байдалды чугаалап, оларга шалын акшазын чоокку үеде төлээр деп аазаза, ол аазаашкыннар тудугжуларга кандыг-даа дуза болбаан. «Акшаны кажан бээр» деп ажылчыннарыска чугаалаар бис, «Тудугжулар черле республикага херек бе — дарый харыылап берингер» дээн айтырыглар дыңналгылаан болгаш оларга долу харыы ол хуралга бердинмээн. Ам келир акша банкылардан алган чээлилериниң хүүзүн төлээринге-ле өй болурун, баштай тудугжуларның шалының төлээр талазы-биле банкыларның удуртукчулары-биле чугааны Чазак чери кылыры чугула дээрзин олар чугаалааннар. Ол ышкаш Чазактың, профэвилелдериниң болгаш ажылберикчилериниң аразында чардынган Дугуржулганың ол талазы-биле барык күүсеттинмейн турарын олар шыңгыы шугумчүлээннер.

Ажылчыннарның эргелерин камгалаарының-даа, оларның акша-шалыңының-даа талазы-биле күүсеттинмейн турар үүлдерни профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Г. Н. Тутынина ол хуралга чугаалаан.

Тудуг адыры эң херек адырларның бирээзи, ынчангаш ону камгалап арттырар херек. Бир эвес тудугжуларны тарадыптар болзувусса, оларны моон соңгаар кайыын алырыл дээрзиниң дугайын «Тыва тудуг» акционер нитилелдин удуртукчузу М. А. Кыргыс чугаалааш, акшаландырыышкын айтырыын дарый шиитпирлээриниң чугулазынга доктааган.

Чазактың чоруткан төлээлериниң дыңнадыгларын хүлээп алза-даа, республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак-биле тудугжуларның ужуражыышкынын эрттирери чугула-дыр деп түүнелге оларның удуртукчулары келген.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
«Шынның» корреспондентизи.

ӨРТЕКТЕР, ӨРТЕКТЕР...

Өртектериң өзүп турарын кижи кайгап ханмас. Удааш оттуп кээрге-ле, өртектер өзе берген турар. Бистиң ап турар каш акша-шалыңывысты бичии өстүрүп-даа турар болза, өртектер аңаа четтирбес, өзүп-ле турар, та кажанчежен доктаар өртектер үүве бо.

Кызыл-Мажалык суурнуң чунар-бажыңынга чунуп алыр дээш 100 рубль ап алгаш чеде бердим. (Чыл эгезинде чунар-бажыңның өртээ ол үүве). Баргаштың кассирге акшамны сунарымга, ында ыт дылы ышкаш азып каан саазынче айытты оң. Номчуй бердим: «Электри энергиязының, кывар-чаар материалдарның өртээниң улгатканы-биле... чунар-бажың өртээ улуг улуска 400 рубль, уругларга 200 рубль» деп чарлап каан-дыр. Кезээделе ындыг, чунар-бажың оочурунда херээженнер хөй боор, бо удаада олар база хөй болду. Эпчоксунуп, акша четпес дедир чоруур бе деп бодап тургаш, кассирден чегдинип тургаш кире бергеш, чунуп алдым. Чунар-бажыңның изиг, соок суу база үзүктели бээр, хеп уштун, кедер чери кижиниң дижи шаккылаар, соок. Мындыг чунар-бажыңга 400 рубль-биле чунары аарышкылыг-дыр эвеспе.

Ажыл-агыйым аайы-биле Кызыл хоорай-биле харылзажыптар дээш харылзаа белдиринге чеде бердим. Ында база саазыннарда хөй-ле тайылбыр кылгаш, телефонбиле чугаалажырының өртээн бижип каан тур оң. Тыва иштинге телефон-биле бир минутада чугаалажырга 540 рубль, а Тывадан дашкаар хоорайлар-биле 1200 рубль болур үүве-дир. Бир эвес бажыңынга телефон салдырар болзунза 25 мун рубль, а ажылдап турар организацияңда кабинетке болза, 700 мун рубльдиң кырынга 20 хууну немээш, салдырып ап болур сен. Кызыл-биле ийи минута чугаа кылгаш, бир чагаа хавы садып алдым, оон өртээ 65 рубль болду. Бо бүгүге 1145 рубль төлеп үндүм.

Бир-тээ, өртектер сонуургай берген кижи канчаар боор, кожуунуң хереглекчилер нитилелиниң Кызыл-Мажалык суурда аъш-чем садыгларында өртектерни көрдүм. Инек эъдиниң өртээ бир килограммда 1700 рубль, камбала балык базала ындыг, 1 кг кургаг сүт — 3000, чигир 1274, бир хап дус 160, оттун 22, 10 дагаа чуургазының 910, манная крупаның 144, сигарет, папирос таакпыларның 300-600 рубль өртектиг болду. Бо дээргe амыдыралга хүн бүрү херек аъш-чем ышкажыл, боларның өртээниң улуг, бичезин кым тайылбырлап аар боор. Рынок үези ындыг-ла ыйнаан.

Улаштыр Ак-Довурак хоорай баар дээш автобуска олурупкаш, 20 рубль сундум. «Билет өртээ 50 рубль апаргаан» деп кондуктор чугаалайдыр. Дүүн чаа-ла 20 рубль турган үүве болгай, база өскен.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчын хандырылга килдизи душкеңи-биле хоорайда коммерциялыг хууда садыглар көвүдеп турар. Бо садыгларда аъш-чемниң-даа, анаа бараанның-даа өртектерин сагыш-биле салып каан үүве-биле дөмей, улуг. Арага-дары садыглап, даңны атсы-даа садыглаар садыг бар чорду, чурттакчыларның чугаазы-биле алырга, садыгларда чугула барааннар, аъш-чем Кызыл хоорайда ышкаш эвес, эвээш бар черинде өртээ улуг. Бо бүгү акша-төгөрикке чединмейн турар хоорай чурттакчыларын база бергедеп-ле турар хире ийин.

Кожуунда өртектериниң өзүп, бадып турарын контрольдаар, ону таарыштыр тургузар, өртектер талазыбиле харылаар кожуун чагыргазының оралакчызы, экономиктиг реформа болгаш экономиктиг айтырыглар харылаар комитеттиң даргазы А. А. Ооржак, оон специализи К. Т. Каражикпай оларбиле чугааны кылдым. Даргаларым менээ өртектер талазыбиле огулуг-ла тайылбыр берип шыдавадылар. Чунар-бажыңның өртээниң мынчаар халый бергенин билбес болдулар. «Өртектерни боттары өстүрүп ап турар апарган, амгы үе ындыг-дыр» дээр хөөнүг үүве чугааладылар. Бодунуң бажын боду билир апарган амгы шагда-даа бир талазында эки-даа-дыр ийин.

Барыын-Хемчик кожуунда чамдык аъш-чемниң, ачыдуза чедирер черлерде өртектериниң байдалы мындыгдыр, өске кожууннарга деннээрге, мында өртектер улуг, та эвээш болуп турар үүве, ону номчукчу боду-ла деннеп көрзүнем.

Хоюг-оол МОНГУШ.

МАГАДЫЛАЛ БАР

Өвүр кожуунуң «Ак-Чыраа» совхозтуң малчыннарының барык чеден хире хуузу аныяк малчыннар болуп турары өөрүнчүг.

Оларның бирээзи Ортаа-Сарыг-Хөлде кыштап турар. Аныяктар Даш-Маадыр биле Саяна олар өг-бүле тудуп, кады чурттаа-ла ийи-ле чыл болган. Агбаан Кончукович Даш-Маадыр шериг чоруур мурнунда-ла база малга ажылдап турган. Анай кара чажындан-на ажыл-ишчи оол өг-бүле тудуп, башкарлып алгаш, төрээн совхозунга мал өстүрер ажылга идепкейлиг киржир күзелин илереткен. Күзел күштүг. Оон кадайы Саянаның күш-ажылчы намдары база-ла Даш-Маадырдан ылгалбас. Ол малчыннап чораан, пенсионер өг-бүленин кызы. Школа дооскан соон дарый, Саяна акызы, кырган-авазы-биле кады хой малдап эгелээн...

Аныяк малчыннарның коданында бо хүннерде 548 баш, 1994 чылда күрүнеге эътке дужаар ирттер бар. Бир ирт-ле 50-60 килограмм дириг деңзилиг болурун, эки семиртип турган чедип алыр, а ирт бүрүзүнден 2 килограмм чедир дуктү кыргып алыр хүлээлгени аныяк малчыннар алган соруктуг ажылдап турарлар.

Найгын-оол ДАМДЫН.

ШЕВЕРНИҢ ХОЛУ ТУТТУНГУР

Кижи амытан угун салгаар чаяан дөстүг үүве дийик. Улуг-Хем районнуң «Арыг-Бажы» совхозтуң Шивилиг кудумчузун эжелей чурттаан ада-өгбезинин аал чурттун кагбайн, ажыл-үүлезин ээнзиретпейн чурттап чоруур Кызыл-оол Ховалыгович Деспижекти суурда танывас кижи чок. Ол боду чолдаксымаар сынныг, шоолуг чугаа чок азы артык сөскенынак эвес. Оон ажылгырын суурнуң чону кайгаар. Дескиндир түдүп алганы херими бир янзы. Өске улустарныңга дөмейлешпес. Сиген шөлү бир анчы черде, картофель, ногаа, тараа тарыыр шөлү база бар. Эрткен чылын дүжүт шыырак болган, тарып алган тараазын комбайн-биле кестирип алгаш, ажаап алган.

Саап ижер ийи-чангыс инек, мал-маганныг, хаван, дагаалыг. Тарааны соктап чүдолурар. Ажы-төлү арбын, баштайгылары «уязындан» ужуп үнүп, амыдыралдын каалама оруунче киргилээн. Чангыс-даа кижинин, хөй-даа кижинин хырны дөмей. Ол шын.

Кызыл-оол Ховалыгович алыс угун дөзээн болгаш үсшеверлерниң бирээзи. Оон бир херечизи чазаан өг ыяштары, согааш, бала, деспи. Оон кылган, чазаан үүлдерин албаан кижилер Арыг-Бажында хамаанчок өске черлерден үзүк чок кээп чагырларны киирип турар. Ол ыг-дашты таарыштыр шили.., кезип, беленинге чедирер деп үүве берге айтырыг.

Кылган ажылдарын үенин негелдези-биле янзы-бүрү чем аймаанга-даа, өске-даа үүлдерге таарыштыр орнажылганы кылып ап турар. С база чөптүг херек. Бажыны чеже-даа бичии, тар болза, арганы тып, чанында бичии бажынчыгаш тудуп алган, ында чазаныр чер кылып алганы база эптиг. Аргалыг кижи кандыг-даа байдалдан уштунуп үне бээр деп үүве ол-дур.

Уран үүлгe кончуг сундулуг. Суурда агитквартиралар аразынга концерттер эгелээргe, ол черле чыда калбас, дошпулуурун тудупкаш сыыртып турда, эдиски-ле. Ырлап турда база шыырак.

Адазының угу мөге кижи чораан болгаш, каш чыл бурунгаар байыр-чыскаалдарга киржип хүрежип-даа чорду.

Шагдагы дег үүгле садыг хлевин манап олурар үе эрткен-дир. «Мен бодум Кызылда чурттап-даа олурар болзумза, согааш, бала, деспимни черле салбаан мен ийин. Тарааны соктап, сарыг шайны хайындыргаш, чооглап чоруур мен. Үе ала-чайгаар ыйыдып келген болганда тыва кижи уттундурган эди: согааш, бала, деспизинче катап кирер болза эки деп бодаар мен. Ол-ла бүгү бистерни тоттурар боордан башка, кандыг-даа хоразы чок» —деп, ол чугаалаар. Бир эвес районнарда өг ыяжын, согааш, бала, деспи садып алыксап турарлар бар болза, Улуг-Хемниң Арыг-Бажы суурнуң Шивилиг кудумчузунда силерни ол манап турар.

Шеверниң холу туттунгурла болзун, садып алыкчылары хөй-ле болзун деп йөрээп каалы.

Ирина БЮРБЮ.

ДАШТЫКЫДА БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР

● **ПРАГА.** Чех Республиканың экономика болгаш садыг сайыды Владимир Длоугинің чугаалааны-биле алырга, эрткен чылын чурттүн будурулгелеринге болгаш даштыкы садыг фирмаларынга шериг техниказын, ок-чемзекти киир болгаш үндүр сөөртүрүүнүң 370 хире лицензияларын берген. Олар боттарының продукциязын, бир-ле дугаарында, авиация техниказын, оон артык кезектерин делегейниң 55 чурттарынче, ылаңгыя Африкаже, Чоокку Чөөн үүкче, Мурнуу Азия чурттарынче аппарып чедирген.

● **БРАТИСЛАВА.** Словакияда «Домино» деп неделя санында үнер солуннуң кол редактору Андрей Грицке удур херекти оттурган. «Күрүнеиниң болгаш оон төлээлекчилериниң» арын-нүүрүн, төлептиг чоруун куду көрүп, дорамчылаан деп ол бурууттарып турар. Журналистин кол буруузу чүдел дээргe, эрткен чылын солун арнынга автор кижиниң «Янзы-бүрү таблицаларга Чазак даргазы Владимир Мечыярның ат-сураанын рейтингизи бедээн түлүм. Словакияның чонуунуң амыдыралы улам дорайтаар» деп уткалыг чагаазын парлааны болур.

● **ПАРИЖ.** Видеокамералыг чаа радарны тус чер полициязының онзагай хайгааралга алганынга француз автомобилистер таарзынмайн турар. Чаа херексел автомашинаның үүгле дүргенин илередир эвес, а чолаачыны база чурукка тырттырыптар аргалыг. Ол чаа дериг-херекселдиң өртээ 75 мун доллар. Видеокамера-биле кады кылып каан чаа радарны Бельгияның, Италияның, Нидерландыларның, Швейцарияның корум-чурум камгалалының органнары сонуургап эгелей берген.

● **БРЮССЕЛЬ.** Сөөлгү чылда Европа Эвилелинин чурттарында тараачыннарның саны 3,5 процент кызырылган. Эвилелдиң статистика эргелериниң сан-түүнери-биле алырга, эрткен чылдың төнчүзүнде Европа Эвилелинин он ийи чурттарының көдээ ажыл-агыйынга 7705600 кижи санадып турган болза, ам 7435600 кижи апарган.

● **МАДРИД.** Канар ортулуктарының тараачыннары помидорлар өртээниң чиигээнинге холбаштыр боттарының удурланыышкынын онзагай арга-биле илереткеннер. 350 тонна тергинин бышкан помидорларны ажаап алгаш, Атлант океанның эринче төп бадырыпканнар. Сөөлгү үеде агаарның байдалы хөлчок соой бергени-биле чергелештир улустуң помидорларга хереглели хепхенертен оранчок кудулаан болганда, ол могаттынган хевирнин аргазы помидорлар ээлеринге каража чедирерден өске кандыг-даа эки үүвеге чедирбес деп эксперттер санап турар.

● **ГААГА.** Эрткен чылын Нидерландыларга спидтен аараанының 345 таварылгазын бүрүткээн. Чоннун чаагай чоруунун, Кадык камгалалының болгаш культура яамыларының сантүүнери-биле алырга, 1982 чылдан эгелээш 2912 голланд кижиге, оларның иштинден 229 херээженнерге спид аарының диагнозун салган. Аараан улустарның хөй кезин — гомосексуалистер.

Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың январь 25-те № 13 доктаалының болгаш эргечагырганың күүсекчи база төлээлекчилерлиг органнарының ажыл-агый хандырылгазының талазы-биле Тыва Республиканың Президентизиниң чанынга тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

«Тыва Республиканың эргечагыргазының күүсекчи болгаш төлээлекчилерлиг органнарының, оон структуразының ажыл-агый хандырылгазының талазы-биле эргелелдиң дугайында Дурумну бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың январь 25-те № 13 доктаалын, ылаңгыя Тыва Республиканың Дээди Хуралынга хамаарышкан оон кезээн күш чок болдурар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Хуралының 1994 чылдың январь 27-де № 20 доктаалын чугаалажып көргеш, Тыва Республиканың Конституциязының 73 үүлүнүң 26 пунктузунга, «Тыва Республиканың Чазааның дугайында» Хоойлунуң 17 үүлүнге дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. «Тыва Республиканың эргe-чагырганың күүсекчи болгаш төлээлекчилерлиг органнарының ажыл-агый хандырылгазының талазы-биле эргелелдиң дугайында Дурумну бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың январь 25-те № 13 доктаалын күш чок болдурар.

2. Тыва Республиканың Президентизиниң, Чазааның, Администрацияның болгаш Тыва Республиканың Дээди Совединиң моон мурнунда турган Президиумунуң ажыл-агый эргеледериниң базазынга эргe-чагырганың күүсекчи болгаш төлээлекчилерлиг органнарының ажыл-агый хандырылгазының талазы-биле эргелелди Тыва Республиканың Президентизиниң чанынга тургузар болгаш оон Дурумун база структуразын бадылаар.

3. Бо Чарлыкка ат салган үеден соңгаар ол күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1994 чылдың январь 31.
№ 128.
Кызыл хоорай.

В. Ч. Күжүгетти ажылга томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

«Тыва кобальт» комбинатты үнелиг металлдар кылып будурер талазы-биле белеткээринге болгаш ажылдадырынга хамаарыштыр, белеткел ажылдарының чоруп турарының контролюн боттандырарынга болгаш комбинатты чогуур үезинде ажыглалга кииреринге «Тыва кобальт» комбинаттың администрациязынга практиктиг дузаны чедирери-биле **доктаадырым болза:**

1. «Тыва кобальт» комбинатты ажылдадырынга белеткээриниң үезинде Тыва Республиканың Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызының үлетпүр килдизиниң начальнигни **Владимир Чүлеевич Күжүгетти** 1994 чылдың февраль 1-ден эгелеп ажылдап турган черинде шалының хевээр арттырбышаан, Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның төлээлекчизи кылдыр томуйлаар.

2. Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызы (Дьяков), «Тыва кобальт» комбинатты ажыглалга киргизе чедир үеде В. Ч. Күжүгетке чиик машинаны быжыглаар, немелде хүлээлгелер күүседиринге таарыштыр шалыңны доктаадып тургузар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1994 чылдың январь 31.
№ 130.
Кызыл хоорай.

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

Чер—чемгерикчивис

АМЫДЫРАЛГА БОТТАНДЫРАР

Тыва Республиканың девискээринге черни чөп ажыглаары, ону эдилээринің янзы-бүрү хевирлерин улам сайзырадыр сорулга-биле Тыва Республиканын Президентизинің Чарлыы 1993 чылдың декабрь 8-те үнген. Ук Чарлыкта черге хамаарылгалыг Тыва Республиканың хоойлуларынга черни ажыглаарынга хамаарыштыр дарый кылып чорудар немелделе болгаш чаартылгаларны киргген.

Чер реформазын Тывага норудуп эгелээн үеден бээр черге хамаарылганың чамдык айтырыгларын үеним негелдери-биле эде көөрү негеттинип келген. Чарлыкты көдээ ажыл-агыйга хамаарылгалыг бүдүрүлге черлери, арат, тараачын ажыл-агыйлары, тус чер чагыргаларынын удуртукчулары удуртулга болдурбушаан амыдыралга боттандырар апаар.

Чарлыкта көрдүнген чамдык үүлдерни кысказы-биле солун дамчыштыр номчукчуларга таныштырары чугула деп санааш, оларның чамдызынга доктаажсадым.

Тыва Республикага черни бүгү назынында салгал дамчып эдилээр эргени республиканын девискээринге 10 чылдан эвээш эвес хуусаада чүүгтаан кижилерге бээри көрдүнген.

Ассоциацияларның ажылчыннары, пенсионерлери, көдээ суурларда чурттап турар бир кижиге онаажыр черниң үлүүн ап, көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерине ажыглап болур эргелиг. Оларга улус өөредилгезинин, кадык камгалалының, садының, харылзаанның болгаш өске-даа адырларның төлөөлери база хамааржыр. Бир кижиге онаажыр черниң үлүү ол девискээрде ассоциацияның тарылга, сиген кезер база одарлар шөлдерининг хемчээлинден база чер үлүүн алыр эргелиг кижилерниң санындан хамааржыр.

Кожуун төвүнде болгаш хөорайда чурттап турар кижилер көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрер сорулга-биле кожуунчуң чер фондузундан кожуунда чер үлүүнүң ортумак нормазынга үндезилээш алыр. Кожуунда чер үлүүнүң ортумак нормазы: тарылга шөлү 4,5 га, оон иштинде суггаттыг черге 1,5 га, сиген шөлү—0,5 га, одарлар—50 га болуп турар.

Черни ажыглаары-биле бээриннің айтырыгларынын негелдерин Чарлыкта куштелдирген. Чер участогун алыр эргени кожуун чагыргазының конкурстуг мергежилге (квалификация) комиссиязын эрткен кижилерге бээр.

Чер участогун алыр эргени бирги ээлчегде көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерине дуржулгалыг, көдээ ажыл-агый талазы-биле эртемниг азы билиг бедидерининг күстарында өөренип турар кижилерге мурнады бээри көрдүнген.

Дөргүл-төрел аайы-биле бөлүглежип, чер үлүүн каттыштырып, көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрер хууда ажыл-агыйларны тургузуп алырын чөпшээреп турар.

Ассоциацияларның коллективтерининг чер үлүүн алыр эргелиг кежигүннерининг черниң эдилээринің эргезин тывыскан тускай шынзылганы бээр.

Чер үлүүн алыр эргелиг ассоциацияларның коллективи кежигүнү черни эдилээр эргенинің шынзылгазын бээр дугайында билдириншкин киргген таварылгада, ажыл-агыйның удуртукчузу 2 неделя хуусаа иштинде ук черниң чагырга чериниге коллективтиң ниити хуралынга бадылаан, үлүг ёзугаар алыр черинің хемчээлин айтып каан данзыны киирер, чагырга чери ай хуусаадан эрттирбейн, билдириншкинни сайгарып көргеш, доктаал хүлээп алыр. Данзының бир хоолгазын кожуунчуң чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун комитединге киргген турар. Кожуунчуң чер комитеди доктаал хүлээп алган хүнден эгелеп 10 хонук иштинде херечилелди тыпсыры көрдүнген.

Ассоциацияларның, арат ажыл-агыйларының бир чыл иштинде ажыглаваян барган черлерни кожуунчуң чер фондузунче киирери хоойлуда көрдүнген.

Бистің кожуунчуң девискээринде черни эдилээринің янзы-бүрү хевирлерин сайзырадыр ажыл уламчылап турар. 1992 чылда кожуунга арат ажыл-агыйларының саны 81 турган болза, эртекен чылын 151 арат ажыл-агый тургустунган. Амгы үеде 238 арат ажыл-агый кожуунда хоойлу өзугаар данзылаттынган. Арат ажыл-агыйларында ниитизи-биле 27953 га чер, оон иштинде тарылга шөлү —1731, сиген кезер шөлдер—33, одарлар — 24357 га быжыглаттынган.

Арат ажыл-агыйларына быжыглаан черлерниң ажыглалын кожуун чагыргазы кичээнгейге ап, ол черден хөй продукция алырының айтырыгларын доктаамал хайгаарап турар. Үстүнде көргеннивис Чарлыкты черни ажыглавааны дээш чернин эдилекчилериннен ол черни алгаш, кожуунчуң чер фондузунче киирер хуусаа бир чыл чедир кызырылганы-биле холбаштыр ассоциацияларда, арат ажыл-агыйларында ажыглаттынмайн барган черлерни тодарадыр, оларны кожуунчуң чер фондузунче киирер ажылды чорудары чер комитединден негеттинип келген.

Черни көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрер сорулга-биле алгаш, ону чөп ажыглавас, оон дүжүткүр чоруун бедидеринче сагыш салбас чер эдилекчилеринге хамаарыштыр негелдеңи чер дугайында хоойлуга база Тыва Республиканын Президентизинин Чарлыкка үндезилээш, кожуунчуң чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун комитеди, тус чердерниң чагыргалары күштелдирер апаар.

Хүрен-оол ООРЖАК.

КӨРГҮЗҮГЛЕРИВИС ЧЕР АЛБААН. ЧҮГЕ?

ЫНДЫГ ХӨӨН-БИЛЕ АЖЫЛДААРГА КАНЧАП ОРУЛГА КИРЕРИЛ, МАЛ БАЖЫ КАНЧАП ӨЗЕРИЛ?

Чуртта бооп турар экономиктиг реформалар бистің республиканың көдээ ажыл-агыйынга база салдарлыг бооп турар. Ындыг байдалды бөгүнде бистер чурттап эртип тур бис. Эрткен 1993 чылда бистің кожуунчуң ажыл-агыйлары сан-хөө талазы-биле улуг бергедээшкиннерге таварышкан. Будурулгенің чепсек-херекселдерининг, кывар-чаар материалдарының, ачы-дуза чедирилгезинің өртек-үнезинің хөлүн эрттир улгадып турары, көдээнің ажыл-ишчилерининг будүрүп турар продукциязының садар өртектерининг эвээжи база кожуунчуң көдээ ажыл-агый специалистерининг арай-ла оожум хөделишкиннери, ажыы-биле чугаалаар апаар, бөгүндеги хоозураашкынныг байдалга чедирген.

Кожуунда коллективтиг 4 ажыл-агый бар. Олар шуптуг мал ажыл-агыйлыг. 1993 чылдың эгезинде 61741 хой, өшкү, 2227 инектиг, сарлыктыг, 3252 чылгылыг, 390 төвелиг турган бис. Ажыл-агыйлар ол-ла чылын малдан наш төл алыр талазы-биле төрүүр 100 баш хой, өшкүге онааштыр 75 анай, хураганы, 30 бызааны, 53 кулунну алган. 1992 чыл-биле деннээрге, малдың баш саны эрткен чылын кызырылган. Моңу түс-түс ажыл-агыйларга хамаарыштыр чугаалаарга кандыгыл? «Чаа орук», «Мөрен» анай, хураган камгалап алырынга көргүзүглери багай эвес болган. Төрүүр 100 башка онааштыр «Чаа орук» — 82 хураганны, а «Мөреннің» малчыннары — 81 хураганны алган бооп турар. Ынчаарга Ленин аттыг ажыл-агыйнын ол талазы-биле көргүзүү үүгле 59 баш-биле санаттынып турар. Мыйыстыг бода малдан болгаш чылгыдан төл камгалап алыр көргүзүглер шоолуг эвес. Чижек кылдыр чугаалаарга, Ленин аттыг коллективтиг ажыл-агый — 32 бызааны, 45 кулунну, «Чаа орук» — 19 бызааны, 68 кулунну, «Нарын» — 26 бызаа, 42 кулун алган.

Сан-көргүзүглерни ададым, ынчаарга олар черле үүнү, кандыг байдалды көргүзүп турарыл? Ындыг чылдагаанның бир кол үүүлү — мал ажылында кижилерниң хүлээнген ажыл-херээнге дең эвес хамаарылгадында. Малчыннарның, тускай эртемниглеринин-даа, удуртукчуларындаа талазында онуң чаңгыс талалаар чорук бар. Малчыннарның көргүзүглери шуптуг аңгы-аңгы, дыка ылгалдыг. Эрткен чылын үзүрби бир хойжу төрүүр 100 башка онааштыр 80-ден 140 чедир хураганны камгалап алган турган болза, инек кадарчыларында, ылгычыларда ындыг көргүзүгге четкен кижи чок. Оон түүнелинде мал бажы кожуунда чүүн аайы-биле чылдан чылче кудулап турар.

Хойжулардан «Чаа орук» совхозтун хойжулары Б. А. Мандал биле А. Ч. Долгар олар эки көргүзүглерлиг болуп. Тыва Республиканын дээди шаңналларынга четкен.

Хойжу бригадаларның хойжуларының кыштап, чазап, чайлап, күзеп турар чер-девискээрлери чаңгыс аай черлерде. Ол хирезинде көргүзүглери аңгы-аңгы бооп турар. Мал бажының өспейн турарының бир чылдагааны — малчыннарның харыысалга чок кошкак ажылдап турарында бооп турар. Оон-биле кады ындыг байдал мал ажылының тускай эртемниглеринге база хамааржыр. Харылап турар малчын қоданнарга, фермаларга олар ховар барып турар деп чүвени черле айтып каары мен бодаарымга, артык эвес, ындыг байдалдан ажылдың үстүнде кандыг бооп турарын үстүнде сан-көргүзүглерде чугааладым. Ынчангаш моон түүнел үндүрери чугула. Мал бажын өстүрүп көвүдедири дээрге-ле боттарынга артык орулганы киирип алыры-дыр.

Удуртукчуга сөс

Малдың продуктулуг чорүүн көвүдедири база бир чугула айтырыг. Эрткен чылын курунеге дужааган малыстың ортумак деңзизи оон мурнунда чылдардан кудулаан. Мурнда чылдарда бир инекти 370 кг, хойну 45-48 кг, чылгыны — 270 килограммга дужаап турган. Ол көргүзүг ам оон дыка куду.

Эрткен чайын кожуунчуң Ленин аттыг, «Мөрен», «Чаа орук» совхозтарның сүт-бараан фермаларының кыштаглаларын сүг үери алганындан, күзүн наа кыштаглар, кажаалар кылып, ажыл-агыйлар улуг когаралдарга, шаптараазынларга таварышкан. Ол ындыг-дыр. Ынчаарга, бир инектен саап турар сүдүвүсүү ап көөрге, база дыка кудулаанын чугаалаар херек. Эрткен чылын кожуунчуң ажыл-агыйлары бир инектен 484 кг сүтү саап алган. Бир хойдан кыргын алган дүктү көргүзүргө мындыг: кожуун—1,4, Ленин аттыг ажыл-агый—1,5, «Чаа орук» — 1,3, «Мөрен» — 1,5, «Нарын» — 1,3 килограмм. Бо көргүзүг 1992 чылдың деннели-биле алырга. мун-не чүгээр болганын демделеп каары артык эвес боор.

Үстүнде адааным ниити сан-чурагайлар чүү чугаалап турарыл? Малдың үксаажылга ажылы бисте кошкак деп чүвени миннир апаар. Ол ажылдың чидип бар чыдары чажыт эвес-ле болгай.

Мал чер ажылындан будурүп алган продукциясыны күрүнеге сатканындан, киирип алган орулга мурнунда чылларга болаарга, база кудуулган. 1992 чылда турганы-биле деннээрге сүт будурүп турарыбыс ийи катап эвээжээн, эт — 27 хүү эвээжээн, дүк харын бичии немешкен.

Мал продукциязын хөйну будүрер, садар дээр болзувусса, малдың баш санын өстүрер, оон продуктулуг чорүүн бедидери-биле үксаажылга ажылын эртемге үндезилеп чорудары чугула. Ажыл-агый будурузунде ол талазы-биле харыысалгалыг зоотехник бар. Ындыг болзажок, оларның ажылының түүнели, оларның ролю амдаа чавыс бооп артпышаан. Чүгле олар-даа эвес, бир эвес, адыр будурузун харылап турар специалист бодунуң ажылын ак сеткилдиг күүседир болза, ниити ажылга бурунгаарлаашкын турар ужуруг.

Саң-хөө ажылдакчылары —бухгалтерлер, экономистер депшилгелиг чаа арга-хевирлерни ажыглаар, канчаар, кандыг арга-биле ажыллаза орулгалыг, камналгалыг бооп болурул дээринге хамаарыштыр бурунгаар үгланган санаашкыннарны кылган турар ужурлуг, ол талазы-биле база ажылдаар. Ниити ындыг байдалды канчаптар бис дээр хөөннерге алзып болбас, сагыш-сеткилди оон-биле оожуктурып болбас.

Эрткен чылын «Нарын» совхоз курунеге хой дужаар дээш 375 хойну сүрүп чораан чедирген. Оозун орукка автомашинага бастырып өлүрүп алган. 614 хойну малчыннарның харыысалга ногундан, бөрүге алыскан. Ол дээрге хой сүрүп чорда харыысалгалыг турган кол зоотехник О. И. Седининг харыысалга чогундан болганын айтыр херек. Ол-ла ажыл-агыйларның бригадирлери В. Сегбе, Р. Кунгаалай оларның малдың отчет-үчедун эренгей чорудуп турарындан. хөй мал дудаан. «Чаа орук» совхозтун кол зоотехниги В. К. Чурук малдың чүүн бүрүзүнден өрелиг. «Сукпакка» дужааган малдары эн-не куду сортка хүлээп алдынган. Моон ап чораан малдары семис-шыырак малдар алгаш чораан. Анаа аппаарга, хураган, бызаа болу берген турган.

Эрткен чылын ниитизи-биле 4499 гектар черге тараа культураларын тараан. Бистің кожуунчуң байдалы-биле эки дужутту ажаап алдывыс. бир гектардан ортумаа-биле 18 центнер тараа дужуду ажаап аллынган.

Бистің кожуунга чер ажылын сайзырадыры кончуг берге. Хову-шөлдеривис чемишчидилге-биле байлак эвес. Оны чемишчидер ажылдар чоруттунмайн турар. Чемишчидиленің өртек-үнезин улуг, оон-даа өске чылдагааннар бар.

Чер ажылында ажылдап турар агрономнарга, механизаторларга ол ажылдар талазы-биле улуг харыысалга онаажып турар. Ынчалзажок оларның харыысалгазы амдаа негелдеге дүүшпес. Келир частын дужулунге амдыгааштан эгелеп белеткеннир ужуруг бис. ол талазы-биле кылыр ажылдар хөй. Оон-биле кады бир кол сорулга —мал кыштаглаашкынын организастыг эрттирери болур.

Владимир ЭГЕР.

Эрзин кожуун чагыргазының даргазының бирги орулакчызы, көдээ ажыл-агый эргелелинің начальниги.

Эки кижилер дугайында

ИЕНИҢ БУЯНЫ

Бистің аравыста не-херээженнерден ажылынга кызымак, хөй чылдарда үре-түүнелдиг ажылдап чорза-даа оларның ат-сывы хүндүлүг кылдыр үнелеттинмейн чорууралр кайы хөй. Солуннарга, сеткүүлдерге оларның ажыл-ижин чедир чырытпайн турарывыс хомуданчыг. Херек кырында олар бүгү назының иштинде кара дерин төп, чонунга, ниитилелге ажыктыг ажылдарны кылып. кижилерге бүянныг үүлени будурүп чорууралр.

Мен маңаа Бай-Тайга кожуунунуң хөй адырлыг коммунал ажыл-агый будурулгезинің адыры болуп чунар-бажыңның кассири, төлептир не Адыяа Иргитовна Севээнниң дугайында номчукчуларта таныштырар бодадым. Оон күш-ажылчы намдары бөдүүн. Тээлиниң көжүп чоруур дугаары 958 механизастаттынган түдүг колоннаазынга болгаш кожуунунуң септелге-тудуг участогунга аныяк чылдарындан эгелеп ажылдап кирген. Бо ажылларга барык он ажыг чыл дургузунда ажылдап келген. Амгы хүннерде Тээли сүүрүнүң төвүнде ийи каът школаның тудуунга киржип, оон иштики шеверлел ажылдарын кылып, школаның тудуунуң доостурунга үлүг-хуузун киргген. Тудуг ажылы аар-даа, берге-даа деп чүвени онуу холу-биле тудуп, кылып чораан кижилер эки билир. Кара эртенден кежээге чедир шагның дөрт эргилдезинде, көк дээрниң алаанга соокту соок дивейн, изигни изиг дивейн ажылдап келир. Адыяа Иргитовна хөй чылдарда тудуга могаг чок ажылдап чораан, кадыы кошкаанындан, чиик ажылче шилгип, 1975 чылдан бээр үстүнде адааным будурулгенин аалчылар бажыңынга дежурныйлап ажылдап киргген. Бо ажылга база бир он хире чылдың нуурунде бараан болуп, багай эвес ажылдап келген. 1987 чылдан эгелеп бо хүннерге чедир чунар-бажында ажылдап турары бо, «Чунар-бажынга кассирлеп ажылдаары база-ла амыр эвес» — деп. Адыяа Иргитовна чугаалап олурар. Оон нугаазы шын. Чунар дээн кижилерге таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш эртен эрте келир, орай кежээ пат турупкан чаныр чоруур.

Рыноктуң берге үезинде өртек-үне чеже-даа өскен болза, чунар-бажыңнаар дээн кижилер үзүк-соксаад чок. улуг оонур-биле кээп турарлар. Адыяа Иргитовна неделя саңында-ла оон ажылы үзүктел чок турзун дээш доктаамал сагыш салып келген. оон аңгыда чунар-бажыннап келген кижилерге эптиг-ээллек болуп, чазык, чугаа-соорттуг, аажы-чаңы эвилеп боорга. Тээлиниң улуг, аныяк чону оон ажылын мактап чугаалажып турарлары таварылга эвес. Назы-хары дөгүй берген не кижиге соок, шык черге олура хүнээрге, амыр эвесле болгай, ынчалза-даа Адыяа Иргитовна бо ажылга чаңчыгып калган, чунар-бажыңны доктаамал ажылдадып турары ол.

Кежээ, орайтай бергенде, чунар-бажыңны хаар дей берген үелерде, ыңай-бээр чер чорааш чүүнүп четтикээн кижилер үжүр-нөвүн чугаалаарга. Адыяа Иргитовна оларны эрттирип, орай дүнеге чедир ажылдаар шагын ажыр олурып турар таварылгалары кайы хөй. Аажы-чаңы кижизиг болурга, неңиң бүянынга чону өөрүп турар. Чайны үелерде септелгезин чунар-бажың ажылдакчылары боттары кылып ап турарлар. Маңаа база-ла Адыяа Иргитовнаның кижилгези улуг. Оон иштидаштының арыг-шеверин үргүлүү хайгаарап турар, ол хире кызымак ажылдап чорааш, чонунуң хүндүткелин чаалап алган үжүру-даа ол болуп турар.

Чунар-бажыңны үзүктел чок, доктаамал ажылдаарына ыңда одакылар Вадим Салчак, Валентин Салчак, Кызыл-оол Салчак оларның ажыл-ижи база-ла мактадыг, шудургу ажылдап келгеннер.

Бо адырда ажылдап турар ажылчыннары дээш коммунал ажыл-агый будурулгезинің директору Анатолий Чапаан болгаш ыңда кол бухгалтер Арыш Намзырай оларның ажыл-ижин сагыш човаан, бүгү-ле талазы-биле деткип, алыр акша-шалының өйшаанда үндүрүп берип, доктаамал хайгаарап келгеннер. Үстүнден удуртулга эки болурга, адаанда ажылдакчылар ону ханызы-биле мелереп билип, тура-соруктуг ажылдап турарлары ол.

Адыяа Иргитовна хостуг шагында үргуларынга амданныг аъш-чем белеткеп бээринге, аргыттынарынга, номчуттунарынга ынак кижи. Чаа тыва номнар сада бээрге, оон черле чыла калбас. «Шын», «Эне сөзү», «Сыллыс-ыгыш» болгаш республикада үнүп турар тыва дыл кырында солуннарны өг-буле чыл санында чагыдып ап. номчун турарлар. Оон өөнүн ээзи Солун-оол Севээн кылбаттутпас ажылы чок. база-ла чунар-бажында санитар-техниктиг ажылчын болуп ажылдап турар. Ол ажылын билири-даа аажок. пат-ла мергежээн.

Чимис АДЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга кожуун.

ЫЯШ, ХӨМҮР-ДАШ ОРНУНГА — КӨРЖЕҢ

Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннарның малчыннарында амгы акша-төгерик ховартаан үеде одаар үүлдерден улуг-ла бергедевейн баарының аргалары бар.

Бистің Ак-Туругда Коъш-Ой деп хемчигеш бар. Оон унунга үерлээшкиннер үргүлүү болгулаар. Кончуг узун сыраларны безин дазыл-дазылы-биле тайгадан бадырып эккээр.

Ол халас кежиктиг бистің малчыннарывыс шоолуг-ла тооразы хомуданныг. Чамдык аалдар хөмүр-даш орнунга көржең одап эгелээни черде мактанчыг. Чаңгыс көпеек-даа чарыгдавас.

Суг чылыдар улуг доскаарчар адаанга салып каарга, хондур безин өшпес, Магалыгдаа кывыңгыр, хөө безин чок боор. Көржең одап турар малчыннарга камналгалыг болганы дээш совхозтар деткимче көргүзер, ону суртаалдаар болза эки.

Кызыл-оол КОМБУ.
Ак-Туруг суур.

АЖЫЛДААР ЧУРУМУВУС

Бо неделяның төнчүзүнде национал байырлал — Шагаа болур. Чаа ёзу-чурумнарның, наңчылдарның эглип келгени-биле найысылалда болгаш кожууннар төптеринде сарыг шажын ниитилеллери тургустунуп, хүрээ-дуганнар ажыттынгылаанын бүгүде билир. Бо хүннерде Улуг-Хем кожуунунун Хайыракан дуганында үдүлгелиг, шажынга бүзүреллиг кижилер кончуг хөйүбиле кээп, чорук-херээн бүдүрүп ап турарлар.

Қышкы соокта машинатехника ачылап, өртек-хөлези улгаткан бо үеде автобустар хөлезилеп, чадат-даа достунуп келген кижилерни куруг черге чорук кылдырбазы-биле дараазында дыннадыг кылыр болдум. Чүл дээрге февраль 9-тан 11-ге чедир дуган ажылдаразын, лама-башкы өске, дашкаар ажылдарга баарын дыңнадып, чарлап кагза эки боор.

Ам ажылдап турар хүн чурумувус-биле таныштырайн: эртен 9 шактан эгелээш кежээ 5 шакка чедир хүлээп алыр бис. Дыштаныр хүннеривис — понедельник биле вторник.

Шагаа-биле, чаагай күзээшкин-биле, чаңгыс чер-чурттугларым!

Нина СЕРЕНОТ,
Дуганда херек эмгелекчизи.

СЕТКИЛИ ХАНГАН

Эрткен дыштанар хүнде «Тыва тулуг» черниң клубунга Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрында Москванын Гнесиннер аттыг училищезинің доозукчуларының концерти болган. Чон ол кежээ хойу-биле чыылган.

— Кол-ла чүве бо клубту улустун билбези-ле боор. Улус оон-даа хөй келир турган. Чарлалдарда «Калинина 2 «б»— деп бижип каан турда-ла шоолуг билбээн ышкаш?—деп, концерт эгелээр мурнуу чарыында, фойеге келген артистер мээн-биле ынчаар чугаалажып турдулар. Чоң элээн чыглып эгелей бээрге, артистер концертин эгеледи. Баштай Алексей Чыргал-оолдун «Дилим салгын» деп сураглыг ырызы-биле бөлүк артистер фонограмма-биле ырлаштышаан. ажыттылар. Залда олурган көрүкчүлер аныяк талантылыг артистериристин хей-аъдын көдүрүп, үзүктел чок адыш часкап турдулар.

Композитор Сергей Балыраанын «Авам» деп ырызын хөгжүм-шин театрының ыраажызы Сергей Ондар хоюн-биле чыылган чонга бараан болду. Ол ышкаш чаа өзүп орар бот-тыныңгыр композитор Айдын Мартай-оолдун бижээни «Кара-кара каактар» база Альберт Хомушкунун «Сөглеп берем» деп ырларын көрүкчүлер сонуургаан. «Эжим сенээ» деп ыры Эзир-оол Монгуш, Альберт Доржу ийи унге эки ырлаштылар.

Улан-Удэниң культура институдунуң балет салбырының доозукчузу, амгы бо хүннерде Виктор Көк-оол аттыг театрның бадетмейстери Орлан Монгуш бо концертке боду чарлавышаан, каттырынчыг интермедияларны чугаалап, ырлап турары оон ёзулуг талаптызын улам байдып турар. Ол көрүкчү кижиге солун чорду.

Концерттиң ийги кезээ 60-70 чылларда бижиттинген ырлар-биле эгелээн. Олар боттывыныр композиторлар Мерген-Херел Монгуштүн «Куску теректерин», Анатолий Монгуштун «Борбак-Арыын» эки-ле ырлаштылар. Ырлардан аңгыда «Каратэ» деп интермедияны театрның артистери Эзир-оол Монгуш, Айдын Мартай-оол олар кончуг каттыынныг кылдыр ойнадылар. Ол ышкаш шулукчу Эдуард Мижиттің бижээни «Чодураалар» деп ырызын Сергей Ондар эки ырлап күүсетти.

Көрүкчүлер бо концерт соонда сеткили ханын, өөрүшкүлүг тарап чадылар.

Эртем-оол МОНГУШ.

ПАРЛАЛГАНЫҢ ХОСТУУН КАМГАЛААР

Хоойлуга даяныр, чөптүг байдалды барымдаалаар

Парлалгадан (солун-сеткүүл, ном-дептерден) радиодан, кинодан телевиденнеден, өске-даа байдалдар-биле номчуп, дыннап, көрүп, шингээдип ап болуп бүгү-ле чүүлдерни информация (медээлер) дээр бис, а медээлерни чыып, үндүрүп таралып турар черлерни массалыг информацияның чепсектери (МИЧ) дээр бис.

Бистің чуртувуста МИЧ-лериң хөй талалыг ажыл-чорудулгазын Россия Федерациязының «Массалыг информацияның чепсектерининг дугайында» Хоойлузунга үндезилээш боттандырып турар.

МИЧ-лериң ажыл-чорудулгазынга кызыгаарлаашкыннар болдурбас дугайын ук хоойлуның бир дугаар үүлүнде айыткан. МИЧ-лериң материалдарын баш бурунгаар хынап көөру болгаш хөрүглаары хорүглуг. МИЧ-ге үүнү парлаарын оон тургузукчузу (тургузукчулары), редакциялар (кол редакторлар) боттары шиитпирлээр. МИЧ-ниң таралыпкан продукциязында МИЧ-лер дугайында хоойлуның күүсеткенинің хынаддазын Россия Федерациязының Парлалга комитединиң чаңында Парлалганың, медээлерниң хостуун камгалаар Курунениң хайгаарал чери болгаш оон черчерде органнары хоойлуга дүүштүр, боттуг барымдаалар-биле сайгарып турган, ажык-чарлыг байдалга күүседип турар.

Номчукчуга (дыннакчыга, көрүкчүге) профессионал бедик шынарлыг информация чыырынга, белеткээринге болгаш чедиреринге херектиг бүгү-ле байдалларны МИЧ дугайында хоойлуда чурумчуткан. Бистің Тывада МИЧ-лер парлалганың, медээлериниң хостуун камгалаар Тыва Республикада хайгаарал черинге бурутгеттинген турар. Бо хүннерде бисте 24 МИЧ-ни бурутгээн. Чылдың эге хүннеринде Чогаалчылар эвилеп биле Литературлуг фондунун тургусканы «Уран чогаал» болгаш саарылгалыг телевидениенин тургусканы «Информ Тыва ТВ» деп чаа солуннарның бурутгеттингенинин дугайында херечилелдерни ук МИЧ-лериң редакция коллективтеринге байылыг байдалга тывыскан бис.

МИЧ-лер дугайында хоойлуда журналист кижиниң профессионал бедик шынарлыг материалдарны чыыр, белеткээр болгаш таралыр аргаларын камгалаарынга будун V бөлүктү, («Журналистиң эргелери болгаш хүлээлгелери») хөй-хөй үүлдерни хамаарыштырган. Бистің хөй-ниитивис информацияны чогуур өйүнде шалыпкын (озалдаашкын чокка) алырынга, ук информацияның шинныг (хажыдыышкын чок) болгаш долу (бүгү талалыг) болурунга улуг негелделіг болгаш сонуургалдыг дээрзин эки билир бис. Ынчангаш МИЧ-нин коллективи болуунун үндүрүлгезинің ат-алдары дээш, информацияларының шынары (марказы) дээш МИЧ-лер дугайында хоойлуның күүүлүг деткимчезин долузу-биле ажыглаар хүлээлгелиг.

Ынчанмыже бистің чамдык журналистеривис, авторларывыс боттарының эргелерин билбес азы херекке албас таварылгалар бар. Эткен чылын төнчүзүнде тыва телевидениеге ынчаардагы депутат. Дозуп-оол Тинмей-биле интервьюну дамчыткан. Интервью берикчизи чугаа кадында ынчаардагы Дээди Советтин удуртукчулары К. Бичелдей биле М. Козловту хөй санныг акша-хөрөнгү будаанынга бурудаткан турган. Бир эвес журналист хоойлуну эки билир турган болза, бир эвес ол-ла дораан: «Бо балыткаашкынынарны чүүнүбиле шынзылар силер?» — деп айтырыпкан болза, чугааның аяны чазалып, шын үгже кирип болур турган. Ынчалза-даа журналист хоойлуну билбес болган. бодунуң чалап алган авторун «камгалап» ап шыдаваан. хоойлу үрээшкини херек кырында болган боттуг барымдаа болу берген. Бо хүннерде ынчаарда болган таварылга дугайында чогуур документилер тургустунган. когарааннар негелдени киирген болгаш айтырыгны сүд шиитпирлээр апарган.

Бистің хайгаарал чери редакцияларның ажылынга киржир эргези чок. үүгле чырыкче (эфирже) үнген материалдар-биле ажылдап турар. Оон үжүрүнда бис баажызы тывылбас хөй-хөй тывызыктарның мурнунга турун турар бис. Чижээлээрге, ийи кожуннарның «Таңды-Уула» солуннуң эткен чылдың сөөлү болгаш бо чылдың баштайгы дугаарларында Таңды кожуунунуң чаа сонгуткан чагырга даргазы Б. Балчыйоолдун хөй-ниити-биле таныштырылгазын. оон сонгутканы дээш өөрүп четтиринишкинин болгаш Чаа чыл-биле байыр чедиришкиннерин орус, тыва дылларга делгеренгейн-биле парлаан, а МИЧ-нин өске тургузукчузу — Чеди-Хөл кожуунга хамаарыштыр ынчаар чугаалаар барымдаа чок. Бо таварылгада МИЧ-лер дугайында хоойлуну ким-даа үревээн, ынчалза-даа кайы-даа талада хоойлуну соора ажыглаарынга чоокшулап турар байдалдар чок эвес: өөрээн дарга ыйыдыышкын кылыпканын боду безин эскербейн барбаан ирги бе, азы журналист (редакция) хүндүлээринің өй-чижээн бодавайн барбаан ирги бе?

Бистің Тыва Республикада МИЧ-лер дугайында хоойлуну колдуунда сагып турар, ынчалза-даа хоойлу үрээшкиннери чок деп болбас. Ол дугайында документилер болгаш негелделер чогуур үезинде тургустунмайн турар. Амыдралда чүү-даа болуп турар, ол хиреде бодунуң эрге-ажыын суд ёзугаар камгалап алган чаңгыс-даа журналисти авторну алап шыдавас бис.

Бо берге үеде МИЧ-лериң ажыл-чорудулгазы улуг бергедээшкиннерге, ылангыя санхөө талазы-биле таваржып турар. Оон ужурунда ур үеним дургузунда ажылдавастаан МИЧ-лер база бар апарган. азы бисте бурутгеттинген «Эрге», «Таңды-Тыва» деп солуннар чогуур дугаарларын чорудуп бербестээн. «Кара-Даш» радиопрограмманың дамчыдылгаларын чоокта дыннап көрбээн бис. Чамдык МИЧ-лериң тургузукчулары солушкулаан азы солчурунуң кырында келген.

Мооң-биле холбаштыр МИЧ-лериң ажыл-чорудулгазын соксадырының (тывыскан херечилелди күш чок болдурарының) азы тур үеде сонгаарладырының хоойлуда айыткан чуруму-биле таныжары артык эвес боор. Бир эвес МИЧ-ниң тургузукчулары боттары ындыг шиитпирге келген болза, айтырыгны шиитпирлээри нарын эвес, ындыг тургузукчуларның шуптузунуң ат салганы шиитпирниң азы ниити хуралдың протоколун бистің хайгаарал черинге киирип каарга, айтырыг аная-ла шиитпирлеттинге бээр.

Өске таварылгаларда МИЧ-нин ажыл-чорудулгазын соксадыр азы тур үеде сонгаарладыр дугайында айтырыгны бистің хайгаарал черинің негелдези-биле суд шиитпирлээр. Ындыг негелдени тургузарының үндезиннерин МИЧ-лер дугайында хоойлуда толаргай айыткан. ол болза МИЧ-нин бир чыллан хөй үеним иштинде чырыкче (эфирже) үнмээни болгаш массалыг информацияның хостуун соора ажыглаарын болдурбазының дугайында үстүнде хоойлунуң 4 үүлүн үрээни болур.

Парлалганың, медээлерниң хостуун камгалаар хайгаарал черинің специализи,

Алдын-оол ДАРЖАА.
Парлалганың, медээлерниң хостуун камгалаар хайгаарал черинің специализи.

ШАЖЫН ЭРТЕМИ ДЕП ЧҮЛ?

Тываның кожууннар аразының сарыг шажын ниитилелиниң даргазы Борис Содунам эрткен чылын шажын, база аңаа канчап ажылдай бергенин солунга бижээнин номчукчулар утпаан боор. Бо удаада шажынчы ады Джамба Сүлтим апарган Содунам башкы «Шажын эртеми деп чүл?» деп чүүлүн редакцияга эккелген. Шынап-ла, шажынны ханы билип алыры-биле лама-башкының өөредиглиг чагаазын бөгүн парладывыс.

Буддизм деп чүл деп айтырыгны чонумга болгаш кижилерге бөдүүн арга-биле шын угаап билириңге янзы-бүрү чижектер-биле дөмейлеп тургаш угаадып медередирин кызыдып көрейн. Буддизм дээрге-ле, сарыг шажын эртемидир. Сарыг шажын дээргеле аңаа-ла-бир улус бажын төөреткен меге хуурмак чүдүлге дээр болзувусса, ол шын эвес суртаал апаар. Сарыг шажын дээрге, Алдын-Сарыг өөнүң эртеми деп эрги моол дылдан дамчып келген сөс дээрзин база катап демдеглээйн. Тывалап шажын, эрги моол дылга шачың, амгы моол дылга шашин ден адаттынып келген «эртем» дээн сөс болгай. Ындыг болган төлээде, ол үү эртем чүвел деп чүвени кижи бүрүзү шын медереп билири чугула. Бо эртем хөй талалыг, төнчүзүдаа чок, дүвү-даа чок терең эртем. Бо дээрге дириг амытанның бүгү чүртталгазының практиктиг эртеми. Азы болза, Өртемчейниң болгаш бүгү Октаргайның өртеми-дир. Сарыг шажын эртеми дээрге-ле, эртем номнуң, культураның болгаш төөгүнүң дазылы, үндезини болгай. Бо эртемни амгы европейжи эртемчиткен сөс Религия дээр болза, ол меге болу бээр. Сарыг Шажын религия эвес, ол эртем (Наука) деп чүве дээрзин амгы эртем тодарадып турары чонга билдингир боор. Ынчалза-даа бо эртемниң иштинде Религия-даа, оккультика-даа бар. Ынчангаш бо эртемни Религия азы оккультика деп чаңгыс талалап адаар болза ол меге билиишкиндир. Амгы үеде Россияда сарыг шажын эртеми чаа-ла нептерен кээп турар болгаш янзы-бүрү билиишкинге кирип турар. Ылангыя бистиң Тывада чонувус оккультика хевирлиг билиишкин-биле билип, харын-даа оккультика хевири-биле ийи-чаңгыс кижилер чер-черлерде нептередип турар. Бистиң Тывада сарыг шажынның ажылдакчылары болгаш ооң эт-эдилери, оран-савазы, дугаан-түрээлери 30 хире чылдарның иштинде узуткаттынып келгениниң түнелинде чүзү-даа артпаан, ийи-чаңгыс хуурактар болгаш ламалар арткан-даа болза, олар ында-мында дезип, ном судурун чажырып, чамдыктары кара кижилер бооп нүгүл хилинчек үүлгедип, үениң байдалы-биле чүрттап чорааннар. Оларның ийи-чаңгызы-ла ном номчун каар, арга-чазал кылыр аргаларны ажыглап чорааннар. Оларга шажын философиязын ажыглаар арга чок кылдыр дуглап каан турганы-ла шын.

Эрткен 16 дугаар 60 чылдың эртем-ному, ол үениң культуразы, хоойлу-дуруму шажын философиязынга удур турган болгаш ам-даа удур артып турары меге эвес. Чижээ, чоокку үеде болгаш амгы үеде артып калган ийи-чаңгыс ламалар-рывыстың төрүткен ажытөлү-даа, акы-дүңмазы-даа, чаңгыс чер-чүрттуглары, ооң чону-даа кандыг байдалда чүрттап орарын, кандыг хевирлиг культуралыг өзүп турарын хүн бүрүде, чер болганына көөр аргазы бар. Бир эвес ол арткан ламалар шажын философиязы-биле ажылдап чораан болза, оларның ажы-төлү, төрел-дөргүл чонуның культуразы амгы үениң эңгиин чонундан ылгалдыг болур ийик. Мээң ачам лама чораан, мээң акым лама чораан, азы-ла болза ол ламаның дүнмазы мен, төрели мен деп чоруур кижилерни көөрге, дыннаарга угаан-бодалы, сөс-домаа, овур-хевири бо-ла улус-биле дөмей чаңнап орарын эскерип, харын-даа лама кижи төлү, төрели чүге мындыг чоор деп бодал башка кирип кээр хире. Ол чүү чугаалап, көргүзүп турарыл дээрге, ол улустың бо эртем номга, бо үениң хоойлу-дурумунге ханызы-биле бердингинин көргүзүп турары ол. Чүге дээрге, ол хире хүндүткелдиг улузун тооп дыңнавайн, оларны хүндүлевейн, эки чүүлду чаңгыс сөглээрге кочу-хөк бодап, сээн ол шаандакы үен эвес-тир, ачай, дээн чижектиг, харын-даа чыдып калган эрги шаңның бүдүүлүк кырганнары деп дора көрүп, дорамчылап чорааныңдан, амгы үеде олар база-ла байдалы бакыраап чоруурлар. Ооң орнунга ол эрги чаңчылды хүндүлеп, ону сагып чораан бөдүүн чоннун ажы-төлү бо үениң кижилериниң кайы-даа талазыбиле аңгы көстүп чоруурлар. Чонувустың аразында бөдүүн ажылдакчылар болгаш мадчыннар дээн чижектиг амыдыралдың аар-берге талаларын көрүп чоруур кижилер үе-дүптен бээр алаөгбелериниң суртаал-саавыры-биле өзүлүг культуразының хөлүн часпайн, эөлдекэвилеп, хүндүлээчел, биче сеткилдиг чаңнары-биле тыва чоннун, чер-чүртүнүң ат-алдарын камгалап, каастап чоруурлар.

Бистиң бо биче бүүрай тыва чонувустың келир үезиниң салым-чолунга болгаш ооң культуразын хөгжүдеринге сарыг шажынның өөредин санап четпес улуг идигни бээр дээрзинге идеген, чонумга шажың эртемин ханызы-биле өөредип, ону амыдыралга шын утказы-биле ажыглаары чугула дээрзин сүмелеп, бо эртемниң утка-шынарын кеску хевири-биле чонумга болгаш бичии чаштарга өөредиг кылдыр бодумнуң бөдүүн сөстерим-биле өргүп олур мен. Сарыг шажын эртеминиң эге билинн ниити талазы-биле шын угаап билбес чүве болза, кижи бүрүзү хойтпакталгаш, кайда-кайдадаа чок төөрей берип болур.

Сарыг шажын эртеми дыка хөй адырлардан тургустунган эртем болгай. Чижээ, Буддизм дээрге, Сандан ыяштың эртеми дээн уткалыг сос. Сандан ыяш чүгле Индия, Тибет чүрттарында үнер үнүш бооп турар. Ук ыяш ол чүрттарда ең хүндүткелдиг ыяш. Бистиң чүртүвүстә артыш дег үнелиг, хүндүткелдиг арыгшевер хевирлиг болганы ол. Бистиң чүртүвүста артыш дээрге, бүгү үнүштерден ең арыг үнүш бооп турар. Ооң энергиязы кандыг-даа багай энергияны базар күштүг ак энергиялыг. Ол ышкаш Чер биле Октаргайның бүгү-ле ак күштери-биле азы энергиязы-биле холбажып турар черниң кол антенназының бирээзи Сандан ыяш деп ыяш бооп турар, а бистиң чүртүвүста Артыш база ындыг, оларның турган чериниден янзы-бүрү кара энергиялар чайлап турар ужурлуг. Үстүнде бижээним ийи үнүш өске үнүштерден артык энергиялыг болур дээрзин бо эртем тодарадып турары бадыткаттынган.

Мен үстүнде Сандан ыяш дугайында бичии бижидим. Чүге ол ыяштың дугайында бижээнимни таныштырайн. Будда Бурганы азы Шакья Муни Бурган чайгы башкы айының 15-тин хүнүнде ол ыяштың баарына олуруп алгаш боданып олурган үезинде бүгү кальфаларның болгаш бүгү үш өртемчейниң ең арыг ак, сарыг өөнүг күштери-биле харылзааны түткан антенназы болганы ол. Ол чүү чугаалап турары ол дээрге, Готама азы Шакья Муни Бурган бодунуң эки туразыбиле дириг амытанны човуландан канчап чарарыл деп айтырыг адаанга хөй чылдарның иштинде боданып, човулан-чилинчекти бодунга эдилеп, бодун бодуг өөредип, өскелериниң чедер-четпезин көрүп, ооң чылдагааннарын сайгарып чораан ол ыяштың деннелинге чедир магабодун, угаан-сеткилин арыглаанындан, ол ыяштың деннели-биле ооң харылзажып турган бүгү энергияларыбиле харылзажыр аргалыг болганы ол. Ажыыбиле чугаалаарга, ол 15-тин хүнүнден эгелээш кижи төрелгетени бүгү Октаргай өртемчейниң янзы-бүрү күштери-биле харылзажып, ону канчалдыр эдилеп болур болбазының аргазын тыпканы болгаш өртемчей кыында көстүр-көзүлбес бүгү бойдус шупту тудуш харылзаалыг, ол харылзаа кайызынга-даа ажыктыг-даа, ажык чок-даа болур дээрзи Кижи деп амытанга медереттингени ол. Ынчангаш Готама Шакья Муни Бурганны Будда деп адааны ол, Бо бүгү энергия-биле харылзаашкан, оларның ак таладыг айбычызы апарганындан. Бурган деп адаттынганы ол. Ооң эгелээш янзы-бүрү ак энергияларның айбычылары бо Өртемчейге төрүттүнгеш, баштайгы Будда Бурган башкының өөредии-биле ажылдап, Будда-лар бооп Бурганнар болу бергени ол. Бурганнар дээрге, янзы-бүрү ак, сарыг хевирлериниң энергиязындан тывылган эртемнер-дир ийин. Чижээлээрге, Чырыт-кылыг Далай Ламаларны кыскаазы-биле ап көрээли. Олар дээрге, Жанрайсиг Бурганның хуулгаазын салгакчылары, амгы үеде 14 катап төрүттүнгени ол дээн ышкаш бурганнар дээрге, ак энергияларның эзелиндир деп чүвени чоң билири чугула. Көөрге олар чок чүве-дир. Ынчалза-даа оларны бис үе-дүптен бээр кандыг-бир хевирге чуруп дүрзүлеп алгаш, бо энергиялар-биле оларның өөреднин ажыглап холбап алыр бис. Ол хевир-дүрзүлер-даа, ол энергиялар-даа биске тудуш холбаалыг чүве болганда, херек кырында бар чүве-дир. Чижээ, Бурган номун номчудар азы номчуурда дээрге, кайы-бир Бурганның кайы-бир энергиязы-биле ажылдаар аргазын ажыглап, ооң номун номчуп, ооң номун номчуп, ооң хоойлузун амыдыралга ажыглап азы ажыглаарын оралдажып орарывыс ол.

Бурганнар номналдары янзы-бүрү хевирлерлиг болурун база катап бижиийн. Бурган Башкының өөредилге, суртаал-саавыр номналдары, сан, чурагай номналдары, ак болгаш кара күштерлиг энергиялар-биле ажылдаар. Оккультика номналдары, Домнаашкың, Эмнээшкин болгаш философия дээн чижектиг янзы-бүрү номналдары Санскрит азы Индияның эрги дылынга, (Тибет) Төвүт дылдарга бижиттингенин эрги моол дылдарга хөйну очулдурган турган болгаш амгы үеде моол дылга, англи дылдарга хөйү-биле очулдуртунуп турар.

Эрткен 16 дугаар 60 чылдарда кижилерден бо эртемни чарып каанындан, амгы үеде чон бо талазы-биле чүү-даа угаап билбес болгаш биликсевези-ле шын. Эрткен нам-партия үезинде бистиң чүртүвүска шажын эртемни чон ажыглаарын үзе хорааны канчаар-даа аажок улуг когарал болган дээрзи чонга билдингир. Ол дээрге эрткен үеде ыыдынган ең кара нүгүлдүг частырыг болганы-ла шын. Ооң хай-бачыдынга алыскан ажы-төлү дүмбей карангыда азын тенин берген араатаннар бооп, амгы үени каржы-дошкун, нүгүл-хилинчектиг чүртталгаже углап турары-дыр. Мээң билиримбиле алыр болза, марксизм-ленинизмниң сорулгазы өзүлүг Буддизм Дхармазының үш кол хевири-биле түүлдеш болганы таварылга эвезин кая-даа бадыткап болур деп бодаар мен. Шаандакы марксисчи-ленинчи партийжилер дээрге, өзүлүг-ла Буддистерниң бир хевири турган дээр болза, ол частырыг болбас ужурлуг. Оларның кижи төрелгетениң чаагай чоруу дээш, оларның салым-чолу дээш салып чораан сорулгазын аңгы үениң кижилери чоокку тозан чылдарга чедир көрүп, чүрттап эрттирген болгай бис. Марксизм-ленизмниң сорулгазын боттандырып эгелеп турган үеде хамааты чондан эгелээш бүгү Россия девискээринде, харын-даа өске күрүнелерде тайбың эвес, хан төгүүшкүнү-биле эгелээн төре болгай. Ол болза 16 дугаар 60 чылдарның эгези болгаш ол үениң негелдези болганы ол. Ол төренин, ол үениң амыдыралы 1985 чылда төнген болгаш 17 дугаар 60 чылдарның амыдыралынче угланган. 16 дугаар 60 чылдар каракка көстүр эртемномнуң чылдары болуп эрткен. 1986 ыялдан бээр 17-ги 60 чылдар эгелээн, ол дээрге каракка көстүр болгаш көзүлбес эртем номнуң чылдары болур ужурлуг болгаш бооп эгелээни ол. Каракка көзүлбес эртем ном дээрге, бо бүгү-ле көзүлбес күштер азы энергиялар-биле ажылдаар үүлдериниң эртемин делгередир болгаш өөредир амыдыралга боттандырар ужурлуг үениң эгелээни бо. Партияның сөөлгү үеде эде тургузуушкунуң чылдары дээни таварылга эвес. Ол дээрге 17-ги 60 чылдарның азы чаа үе-төреже, чаа эгелээшкинге кижи бүрүзү угаан-медерелин, ажыл-агыйын, амыдыралчүрттаглазын бо үеже чаа хевир-биле эде тургустуны-ры, бо чаа үениң төрениң негелдези болур ужурлуг деп үүлду чон бүрүзү билзе чогуур. Чүге дээрге, эрткен социализм деп адаттының турган күүгү өске үеден манап чораанывыс коммунизм үезинде демги-ле коммунистиг партиявыстың удуртун-башкарып эрттирген ачы-буянныг азырақчы болгаш азырадыкчы чүртталгавыс төнгениң бо үе көргүзе берди. Ам кижи бүрүзү кызыл хырны, кызыл эки дээш амыдыраар үе эгелээнин көрүп тур бис. Ол чүү көргүзүп турарыл дээрге азырадыкчы чаңчылга өскен болгаш чаңчыккан эрге-дужаал эдерип, ынаар чуткүп чораннарга амылыраарының эң берге үелари эгелээн. Бо эгелеп турар чаа төрени бүгү талазы-биле чергелештир кончуг нарын угаалыг-биле өөрениң көргеш, шын арга-сумени берип, чазакчагыргавысты тургузары чоңдан негеттине болгени-ле чүү. Бо үеде Чазак-чагырала, янзы-бүрү удуртулгаларда ажылдап турар кижилериниң хензиг-ле частырыгны кылыр болза, чонувусту шүүлдип болур дээрзи кижи бүрүзүнге билдингир турар ужурлуг. Удуртулга-башкарылгала кижилерни чон сонгуп, деткип турар болганда, удуртурбашкарар кижилер кандыг-бир политиктиг кажарлаашкын чокка чону дээш, чер-чүрту дээш ажылдаары. Чоннуң амыдыралын бүгү талалары-биле дески көөру чугула турбуже, ону болдурбайн ала-шокарлап, чоннуң кандыг-бир бөлүктерин өскелериндан аңгылап, харын-даа оларның аразынга үскүлежишкинни үндүрүп, бар талазын чок кылдыр базып, чок талазын бар кылдыр хөөредип, хоп-нүгүл ажыглап турган болгай. Ол болза арыг марксисчи-ленинчи чаңчыл эвес, сталинчи удуртулганың балазыдыр. Шынчы марксисчи-ленинчи коммунистиг партияның сорулгазы чоорту-ла марксисчи-ленинчи хевирин чидирип, сталинчи удуртулгаже кирип, ооң кара үүлгедиглериниң хай-бачыдынга алзып чорзачорза, чонун амгы үениң берге байдалынга чедирип, делегейде аллар-аттыг совет күрүнени чок кылгаш, ол күрүнениң чүрээ болган, күрүнениң удуртулга төвүн хан төгүүшкүнүнге чедиргенин көрдүвүс. Бо бүгү багай талалыг байдал канчап, чүнүң кеминден бооп турар чүвел деп айтырыг чамдык кижилерни кайгаткан-даа, дүвүреткен-даа. А чамдык кижилер ооң үжүрүн биле берген боор. Карл Маркс-даа, Владимир Ильич Ленин-даа боттарының холу-биле чоннуң культуразы, чоннуң бүзүрели болур шажын-чүдүлгени үзүткаар деп чарлыкты үндүрбээни-ле шын. Шажын-чүдүлгениң ажыллакчылары-даа, ооң турлаглары болур хүрээ-хиндиг-даа чонга хүндүткелдиг, бүзүрелдиг болганынга адааргаан сеткилбиле чоннуң хүндүткелин, бүзүрелин боттарынче күш-биле угландырып. Бурганнар болгаш Бурган башкыларның орнун боттары ээлеп алгаш, чоннуң оларга чүдүп, оларга тейлеп, олардан диленип чорууру-биле сталинчи партияның күштүг кара чалгыглары шажын-чүдүлгени үзүткаан. Чоннуң үндезин культуразын, чер кырынга чүрттаар дазылын өскертип турганындан, бүгү совет чонну амгы байдалга чедиргени бо үеде тодараттының турары-дыр. Амгы үениң чону Сталин деп кымыл деп чүвени эки билир болгай. Ол дээрге өзүлүг атеист чораан, ол үптекчи, дээрбечи ажылды база билир, чүдүлге талазын база билир болганындан, улуг политика ажылын бодунуу-биле чорудуп турганы-ла меге эвес.

Политика дээрге-ле, ол кандыг-бир кижилериниң азы кандыг-бир бөлүктүң ең кара каргыштыг, ең-не хирлиг болган ханныг, чүттүг оюну дээрзин чон билири чугула. Шажын-чүдүлгелер аразында, ооң аңгы-аңгы хевирлериниге база-ла политика янзы-бүрү хевирлери-биле турган болгай. Бо-ла бүгү шажын-чүдүлгелер аразында «Буддизм» азы Сарыг шажынның эртеми дээрге, ол ең-не арыг, шынчы болгаш бүгү-ле амылыг үүлду кээрген билир эртем болур.

Сарыг шажын бо үеде философия, математика, астрология эмнээшкин талазы-биле делегейге үнелеп турарыла шын. Ынчалза-даа эрткен үеде Тыва чүртүнга болуп бадыткап шыдавайн барган. Чүге дээрге, ол үеде бо эртемни чүгле санныг каш кижилер янзы-бүрү факультеттерге өөренип алгаш, ол үениң негелдези-биле өске чонга делгереңгей өөредилгени чоруттайн, чүгле ачы-дуза чедиреринге өйлежип турган болгаш харын-даа ол үениң хааннар, дүжүметтер дээн чижектиг хүү тергиндекчилериниң эрге-чагыргазынга алыскаш, шыырак дээн ламалар, эмчилер оларга ажылдап берип, оларның айтыышкыны-биле ажылдап турган болгаш оларбиле катай-ла үзүткаттынган. Оода чадаарда ол үениң өөренип чораан хүүрактарынга, ламаларынга мегечилер холушкаш, шажын ажылдакчыларының ат-алдарын болгаш сарыг шажынның ниити шынарын базып, ооң уткашынарын билбес улусту төөредип келгениниң түнелинде шажын дээрге меге хүүрмак чүве-дир деп үнелеттинген. Шаандакы үеде школдаан эгелээш янзы-бүрү ортумак-даа, дээди-даа өөредилге черлери чок турган болгаш ламаларга шажынның ниити хевирин теория талазы-биле өөреткеш, практика-биле ажылдап өөренирине чоруудуп турган. Шакла ындыг практиктиг өөредилгени эртип чораан ламаларны БАДАРЧЫЛАР деп адаар турган. Бадарчы деп чүү дээн уткалыг сөс чүвел дизе, бо шажын эртемин бодарадып, үелгередип, бодунун практиктиг билиин бедидип турар болганда, удуртурбашкарар кижилер кандыг-бир политиктиг кажарлаашкын чокка чону дээш, чер-чүрту дээш ажылдаары. Чоннуң амыдыралын бүгү талалары-биле дески көөру чугула турбуже, ону болдурбайн ала-шокарлап, 2 дугаар съездиге коммунистиг партияга киреринин мөрүнда мээ-медерели, угаан-бодалды эртем-билиг-биле кижи төрелгетениниң бүгү амыдырадынга чедер кылдыр байлакшыдары чугула дээни хаңы уткалыг дээрзи билдингир. Мен коммунистиг партияны, ооң кежигүннерин деткиир-даа диведим, бактаардаа диведим. Партия биле шажын чүдүлгени деңнээримге, ала-чайгаар деткиттинедаа берди, бактаттына-даа берди. Ынчангаш эрткен үеде нам кежигүнү чораан удуртукчу-даа, ажылчын-даа, аңаа бөдүүн-даа чондан черге чедир мөгейип, тейлеп, мээн сеткил-сагыжымны шын угаап билирин диледим. Кижи төрелгетени эки чоруун дээн сеткилим-биле, кижи төрелгетениниң бо өртемчейге амыдырап-чүрттаарының кол ийи даңгыызы сагыш-сеткил (Духовный) мөзү-шынар талазы-биле шажын-чүдүлге, мага-боттуң (физический) амыдырап-чүрттаарының талазы-биле удуртукчузу турган нам партия. Шак бо ийи улуг даңгыыш эрткен үеде үскүлежип турганын барымдаалаан, кижи төрелгетениге денге эдилеттинин чораан болза, амгы үеде амыдырал бир янзы хевирлиг турар ийик дээн бодал-биле үстүнде деңнелгени ылдым. Шынап-ла, марксизм-ленинизм өскерилбейн, бодунуң шынчы сорулгазы-биле чоруп, бүгү коммунистер шынчы коммунистер турган болза, ооң-биле чергелештир шажынчүдүлге бодунуу-биле хөгжүп олурган болза, бистиң күрүневис мөңге чыргалдың оранчүрту турар ийик. Бо өртемчейге чазак чагыргазы азы бооп, шажын-чүдүлге иезин бооп, арбын хоор чону төлү бооп деңнешкен үеде чон чыргалдыг чүрттал-ганы көрүп болуп дээрзинге чигзинмес мен. Үстүнде үш үүлду деңнээр дээш азы өскээр сөглээрге, чыргалдыг чүрттал-гага чедер дээш ажы-төлүвүстү чедирер дээш, келир үениң амыдыралы чырык чаагай болзун дээш кижи бүрүзү кызыл-кылаяр үези келген боор. Мындыг таварылгада тыва кижиниң шын орукту тыварынга кол даңгыызы сарыг шажын эртеми болуп дээрзинге чигзинмейн сарыг шажын эртемин амыдырадга ажыглаарын бүгү тыва чонга сүмелеп олур мен. Бо эртем дээрге, чүгле бурганга тейлээр, өске дылга ном номчулары-биле кызыгаарлаттынмас. Буддизм эртеми деп чүл деп чүвени ооң философиязынган өөренип эгелээри чүгүла. Мооң утказын билбес чүве болза, янзы-бүрү ном номчудуп, янзы-бүрү хевир дүрзүлерге, чүруктарга тейлеп тур мен, чүдүп тур мен деп доңганнаан хөрээ чүл? Ол ажык чок ажыл болуп турарын чон эдээн билип, харын-даа кайгап тур боор. Мындыг таварылгада кол-ла билип ужурлуг чүве чүл дээрге, Кижи деп чүл деп чүвени билири чугула. Кижи дээрге, чер-чүрттүң болгаш октаргай энергиязындан тывылган сүнезин деп чүвениң магабоду болур. А сүнезин деп чүл дээрге, ер-кыс ийи кижиниң харылзаазының үезинде чер-чүрттүң болгаш октаргай энергиязының ол кижилерге каш секундалар иштинде кызаннаашкын дег четче дээп турган үеде чаңнык ышкаш дер бооп тывылгаш, дамды бооп бирээзинге артып каар мага-бот чок дириг энергияны сүнезин дээр. Ол кажан тыптын кээп турган үезинде, ооң салым-чаяаны катай тыптып келир. Салым-чаяан дээрге, ооң моон соңгаар кижи бооп чүрттаарының өлүгжеге чедир программазы-дыр. Чижээ, кайы чылдын кайы айның кандыг хүнүнде каш шакта тывылган сүнезин, кайы чылдын кайы айының кайы чеди хоонында, кандыг хүнүнде, каш шакта, кайы үүктө барын кижи болуп үнүп кээрил. Кандыг кижи болурул, кандыг хүн эки, кандыг хүн багай хүнү болурул, кайы чылда кайы үүктер эки болур, кайы үүктер багай болурул, каш чылдың кайы айда төрүттүнген кижилер-биле чүрттап болурул, болбазыл, кандыг хүнде баштың дугун, холлың дыргаан кезин болурул, болбазыл, кандыг хүнде чаа хепти даарап болурул, даарап болбазыл, кедип болур, кедип болбазыл, кандыг хүнде кижиге чүвени берип болур, болбазыл, ап болур, ап болбазыл, каш харлыңга чедир чүрттаарыл, чүнү кылып болур азы болбазыл, чүнү сөглеп болуу, чүнү сөглеп болбазыл дээш-ле баар, ол болза бо шажынның ак-кара чүрүгай эртемиңге шүптүзүн айыткан түрар. Чер кырында бойдус төлү шимчээр-шимчевес ийи талалыг болур. Шимчээри күрт-кымыскаактан эгелээш кижилерге дириг амытаннар. Шимчевес талазы сиген доозундан эгелээш, ыяшка чедир үүштер. Бо-ла бүгү бойдус төлү дээрге, үстүнде бижээним кижилер-биле бир дөмей, өртемчейниң төлү болур.

Өртемчей деп чүл дизе, ол дээрге, бүгү-ле өлүг, дириг бойдустуң чаяакчызы болур каракка көстүр-көзүлбес мага-боттуг, мага-бот чок бүдүмелди, өртемчей дээр. Бо үениң кижилериниң хөй кезин чүгле чер бөмбүрзээн болгаш ооң кырында чүртталгалыг кезиин өртемчей деп билип чоруурлар чадап чок. Буддизм эртемиңде айтып турары болгаш тодаратканы-биле өртемчей ҮШ ХЕВИРЛИГ БОЛУР:

1. Мага-боттуг

2. Мага-бот чок, көзүлбес.

3. Көстүр болгаш мага-бот чок өртемчей.

Бо үш өртемчейге шак-ла мындыг хевириниң үш амыдыралы түдүш чоруп турарын эртем бадыткап турар. Үстүнде бижээним үш өртемчей-биле үш үүл чүртталганы кысказы-биле чаза тайылбырлаарын кызыдып көрейн.

1. Мага-боттуг өртемчей дээрге-ле, бо бистиң чүрттап орар бөмбүрзээвис болгаш өске-даа планеталар-дыр.

2. Көстүр болгаш мага-бот чок өртемчей дээрге, көк дээр октаргай, сылдыстар ораны бооп турар. Бүгү сылдыстарның, айның, хүннүң көзүлбес күжү, энергиязы каттышкаш бистиң бо чүрттап орар бөмбүрзээвистиң энергиязынга үскүлежирге, оларның аразынга холуушкан энергиязындан базыышкыныг агаарның тыптып келгени ол.

3. Каракка көзүлбес мага-бот чок өртемчей дээрге, базыышкынныг агаар ол болур. Бо үшту орустап адаар чүве болза, Вселенная, Атмосфера, планета Земля.

Бо үштүң аразында түдүш амыдырал дээрге-ле, оларның янзы-бүрү шимчээшкини, энергиязы-дыр, ооң дөзү ийи хевирлиг болур — ак биле кара. Бо ийи хевирден чер бөмбүрзээнге чедир янзы-бүрү күштер бооп келзе-келзе, оларган бо бөмбүрзекке янзы-бүрү дириг амытаннар болгаш үнүштер дээн чижектиг мага-боттуг будүмелдер бооп хүүлүп турарын бис бойдус төлү дээр бис. Бистиң бо бөмбүрзээвис өске бөмбүрзектерге бодаарга аңгы будүмелдиг бөмбүрзек дээрзин кижилер билип турар. Ынчаңгаш бүгү октаргайның көзүлбес күштери-биле бо чер-чүртүвүстүң көзүлбес күштери каттышкаш янзы-бүрү хевирлер-биле эдилеттинин чоруур. Чер бөмбүрзээнин кырында кижи деп амытан өске амытаннарга бодаарга онзагай хевирлиг болгаш бо Бөмбүрзектің ээзи бооп чаяаттынганы-ла шын. Ынчалза-даа ол кижилер деп амытаннар база-ла янзы-бүрү аажы-чаңныг, овур-хевирлиг, эки-даа, багай-даа талалардыг. Ол Кижи деп амытан эки болгаш багай талаларын баштайгы кижилериннен көрүп, дыңнап, өөренип алгаш, хүндүлээчел, биче сеткилдиг чаңнары-биле тыва чоннун, чер-чүртүнүң ат-алдарын камгалап, каастап чоруурлар.

Бистиң бо биче бүүрай тыва чонувустың келир үезиниң салым-чолунга болгаш ооң культуразын хөгжүдеринге сарыг шажынның өөредин санап четпес улуг идигни бээр дээрзинге идеген, чонумга шажың эртемин ханызы-биле өөредип, ону амыдыралга шын утказы-биле ажыглаары чугула дээрзин сүмелеп, бо эртемниң утка-шынарын кеску хевири-биле чонумга болгаш бичии чаштарга өөредиг кылдыр бодумнуң бөдүүн сөстерим-биле өргүп олур мен. Сарыг шажын эртеминиң эге билинн ниити талазы-биле шын угаап билбес чүве болза, кижи бүрүзү хойтпакталгаш, кайда-кайдадаа чок төөрей берип болур.

Сарыг шажын эртеми дыка хөй адырлардан тургустунган эртем болгай. Чижээ, Буддизм дээрге, Сандан ыяштың эртеми дээн уткалыг сос. Сандан ыяш чүгле Индия, Тибет чүрттарында үнер үнүш бооп турар. Ук ыяш ол чүрттарда ең хүндүткелдиг ыяш. Бистиң чүртүвүста артыш дег үнелиг, хүндүткелдиг арыгшевер хевирлиг болганы ол. Бистиң чүртүвүста артыш дээрге, бүгү үнүштерден ең арыг үнүш бооп турар. Ооң энергиязы кандыг-даа багай энергияны базар күштүг ак энергиялыг. Ол ышкаш Чер биле Октаргайның бүгү-ле ак күштери-биле азы энергиязы-биле холбажып турар черниң кол антенназының бирээзи Сандан ыяш деп ыяш бооп турар, а бистиң чүртүвүста Артыш база ындыг, оларның турган чериниден янзы-бүрү кара энергиялар чайлап турар ужурлуг. Үстүнде бижээним ийи үнүш өске үнүштерден артык энергиялыг болур дээрзин бо эртем тодарадып турары бадыткаттынган.

Мен үстүнде Сандан ыяш дугайында бичии бижидим. Чүге ол ыяштың дугайында бижээнимни таныштырайн. Будда Бурганы азы Шакья Муни Бурган чайгы башкы айының 15-тин хүнүнде ол ыяштың баарына олуруп алгаш боданып олурган үезинде бүгү кальфаларның болгаш бүгү үш өртемчейниң ең арыг ак, сарыг өөнүг күштери-биле харылзааны түткан антенназы болганы ол. Ол чүү чугаалап турары ол дээрге, Готама азы Шакья Муни Бурган бодунуң эки туразыбиле дириг амытанны човуландан канчап чарарыл деп айтырыг адаанга хөй чылдарның иштинде боданып, човулан-чилинчекти бодунга эдилеп, бодун бодуг өөредип, өскелериниң чедер-четпезин көрүп, ооң чылдагааннарын сайгарып чораан ол ыяштың деннелинге чедир магабодун, угаан-сеткилин арыглаанындан, ол ыяштың деннели-биле ооң харылзажып турган бүгү энергияларыбиле харылзажыр аргалыг болганы ол. Ажыыбиле чугаалаарга, ол 15-тин хүнүнден эгелээш кижи төрелгетени бүгү Октаргай өртемчейниң янзы-бүрү күштери-биле харылзажып, ону канчалдыр эдилеп болур болбазының аргазын тыпканы болгаш өртемчей кыында көстүр-көзүлбес бүгү бойдус шупту түдүш харылзаалыг, ол харылзаа кайызынга-даа ажыктыг-даа, ажык чок-даа болур дээрзи Кижи деп амытанга медереттингени ол. Ынчангаш Готама Шакья Муни Бурганны Будда деп адааны ол, Бо бүгү энергия-биле харылзаашкан, оларның ак таладыг айбычызы апарганындан. Бурган деп адаттынганы ол. Ооң эгелээш янзы-бүрү ак энергияларның айбычылары бо Өртемчейге төрүттүнгеш, баштайгы Будда Бурган башкының өөредии-биле ажылдап, Будда-лар бооп Бурганнар болу бергени ол. Бурганнар дээрге, янзы-бүрү ак, сарыг хевирлериниң энергиязындан тывылган эртемнер-дир ийин. Чижээлээрге, Чырыт-кылыг Далай Ламаларны кысказы-биле ап көрээли. Олар дээрге, Жанрайсиг Бурганның хуулгаазын салгакчылары, амгы үеде 14 катап төрүттүнгени ол дээн ышкаш бурганнар дээрге, ак энергияларның эзелиндир деп чүвени чоң билири чугула. Көөрге олар чок чүве-дир. Ынчалза-даа оларны бис үе-дүптен бээр кандыг-бир хевирге чуруп дүрзүлеп алгаш, бо энергиялар-биле оларның өөреднин ажыглаар холбап алыр бис. Ол хевир-дүрзүлер-даа, ол энергиялар-даа биске тудуш холбаалыг чүве болганда, херек кырында бар чүве-дир. Чижээ, Бурган номун номчудар азы номчуурда дээрге, кайы-бир Бурганның кайы-бир энергиязы-биле ажылдаар аргазын ажыглап, ооң номун номчуп, ооң номун номчуп, ооң хоойлузун амыдыралга ажыглап азы ажыглаарын оралдажып орарывыс ол.

Бурганнар номналдары янзы-бүрү хевирлерлиг болурун база катап бижиийн. Бурган Башкының өөредилге, суртаал-саавыр номналдары, сан, чурагай номналдары, ак болгаш кара күштерлиг энергиялар-биле ажылдаар. Оккультика номналдары, Домнаашкың, Эмнээшкин болгаш философия дээн чижектиг янзы-бүрү номналдары Санскрит азы Индияның эрги дылынга, (Тибет) Төвүт дылдарга бижиттингенин эрги моол дылдарга хөйну очулдурган турган болгаш амгы үеде моол дылга, англи дылдарга хөйү-биле очулдуртунуп турар.

Эрткен 16 дугаар 60 чылдарда кижилерден бо эртемни чарып каанындан, амгы үеде чон бо талазы-биле чүү-даа угаап билбес болгаш биликсевези-ле шын. Эрткен нам-партия үезинде бистиң чүртүвүска шажын эртемни чон ажыглаарын үзе хорааны канчаар-даа аажок улуг когарал болган дээрзи чонга билдингир. Ол дээрге эрткен үеде ыыдынган ең кара нүгүлдүг частырыг болганы-ла шын. Ооң хай-бачыдынга алыскан ажы-төлү дүмбей карангыда азын тенин берген араатаннар бооп, амгы үени каржы-дошкун, нүгүл-хилинчектиг чүртталгаже углап турары-дыр. Мээң билиримбиле алыр болза, марксизм-ленинизмниң сорулгазы өзүлүг Буддизм Дхармазының үш кол хевири-биле түүлдеш болганы таварылга эвезин кая-даа бадыткап болур деп бодаар мен. Шаандакы марксисчи-ленинчи партийжилер дээрге, өзүлүг-ла Буддистерниң бир хевири турган дээр болза, ол частырыг болбас ужурлуг. Оларның кижи төрелгетениң чаагай чоруу дээш, оларның салым-чолу дээш салып чораан сорулгазын аңгы үениң кижилери чоокку тозан чылдарга чедир көрүп, чүрттап эрттирген болгай бис. Марксизм-ленизмниң сорулгазын боттандырып эгелеп турган үеде хамааты чондан эгелээш бүгү Россия девискээринде, харын-даа өске күрүнелерде тайбың эвес, хан төгүүшкүнү-биле эгелээн төре болгай. Ол болза 16 дугаар 60 чылдарның эгези болгаш ол үениң негелдези болганы ол. Ол төренин, ол үениң амыдыралы 1985 чылда төнген болгаш 17 дугаар 60 чылдарның амыдыралынче угланган. 16 дугаар 60 чылдар каракка көстүр эртемномнуң чылдары болуп эрткен. 1986 ыялдан бээр 17-ги 60 чылдар эгелээн, ол дээрге каракка көстүр болгаш көзүлбес эртем номнуң чылдары болур ужурлуг болгаш бооп эгелээни ол. Каракка көзүлбес эртем ном дээрге, бо бүгү-ле көзүлбес күштер азы энергиялар-биле ажылдаар үүлдериниң эртемин делгередир болгаш өөредир амыдыралга боттандырар ужурлуг үениң эгелээни бо. Партияның сөөлгү үеде эде тургузуушкунуң чылдары дээни таварылга эвес. Ол дээрге 17-ги 60 чылдарның азы чаа үе-төреже, чаа эгелээш

«ТЫВАНЫҢ ПАРЛАЛГАЗЫ»

А. С. Пушкин аттыг библиотеканың ийиги каъдында «Тыванын парлалгазы» деп солун, сеткүүлдер делгелгезин номчукчуларның кичээнгейинде бараалгаткан. Ында, библиотеканың ном санында бар Тывага 1924 чылдан бээр үнүп турган үүлдерни көргүзерин оралдашкан. 1924-1930 чылларда Кызылга парлаттынып турган беш хире янзы орус, моол дылларда солун, сеткүүлдерден 1928 чылдың июль айның 2-де үнген «Таңды-Тыва шыны» деп моол дылда солун бар.

ТАР-га 1930-1944 чылларда үнүп турган аңгы-аңгы аттыг солун, сеткүүлдерден «Шын» (Тыванын араттың революстуг намынын Төп Комитединиң болгаш профес Төп черииниң органы, 1936 чылдын), 1937 чылдын «Революстуг арат» (ийи дугаары), 1942 чылдың «Под знаменем Ленина-Сталина» деп сеткүүлү (ийи дугаары) база ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң чанында уран үүл комитединиң органы «Революстун херели» (1941 чылдың ийи дугаары) деп үндүрүлгелерни делгээн.

1945 чылдан 70 чылдарның төнчүзүнге чедир Тывага колдуу-ла 3-4 хире солун доктамаал үнүп келген. Ол дээргe «Шын», «Тувинская правда» «Тыванын аныяктары». Оон соонда «Хемчиктиң сылдызы», «Улуг-Хем», «Ленинчи орук», «Красное знамя» дээш кожуун солуннары база кезек када үзүктелген «Молодежь Тувы» көстүп келген.

90 чылдардан эгелээш чаа солун, сеткүүлдер немешкилээн. Барык үжен чыл үзүктелгениниң соонда уруглар солуну «Сылдысчыгаш» катап төрүттүнген. Чаа бодараан парлалга органнарынга хереженнер болгаш өг-бүле солуну «Эне сөзү», девискээр солуну «Деткимче» (орус дылда «Содействие»); Кызыл хоорай Совединиң тургусканы «Центр Азия», телерадиокомпаниянның программазы «Эфир». Бот-догуннаан Тыванын үлусчу намының солуну «Таңды-Тыва» база Өөреднилге яамызының сеткүүлү «Башкы» хамааржыр. Оон аңгыда, чазактың «Тыва Республика» (орус дылда «Республика Тыва») солуну 1991 чылдың үш айда «Чазак медээзи» («Правительственный вестник») деп ат-биле көстүп келген. Ол ТАР-га үнүп турган «Хостуг арат» солуннуң уланчызы боон турар.

База бир онзагай үүл: «Улуг-Хем» чечен чогаал альманах 1992 чылдан эгелеп чечен чогаал болгаш ниитилел-политиктиг сеткүүл болу берген.

Делгелгеде кирген үүлдер чамдык солуннарның аттары өскерли бергенин база көргүзүп турар. Чижээ, кожуннар солуну «Красное знамя», «Таңды-Уула» кылдыр (Таңды, Тес-Хем, Чеди-Хөл кожуннарның). «Ленинчи орук» болза «Чаа орук» (Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр кожуннарның) деп аттар-биле солуттунган.

Оон аңгыда, сөөлгү ийиүш чылларда кезек чаа солуннар көстү хонуп келгеш, улаштыр үнмейн барган боон турар. Чижээ, хамаарышпас солун «Түрүш», сарыг шажын ниитилелиниң «Каргыштыг чылдар» чогаадыкчы ажылдакчылар эвилелиниң «Уран чогаал». Күзел аттыг театр студиянын «Көжеге» дээш, оон-даа өске.

«Тыванын парлалгазы» деп бо делгелгеде ниитизи-биле үжен ажыг янзы аттыг солун, сеткүүлдер делгеттинген. Олар моол, латинчиткен түрк болгаш орус алфавиттериниң дүзазы-биле моол, тыва, орус дылдарда парлаттынган боон турар.

Мая МААДЫР.
Библиограф.
Кызыл хоорай.

ШАГ-ҮЕ САНАЛГАЗЫН ЧИГЕЛЭЭРИ

Үе-шагны тодарадырының түрүмчүткан системазын календарь дээр. Календарь бойдуста болуп турар болуушкуннар — хүн, дүннүн солчүрүнга. Айның фазаларының өскерлиринге, чылдың үелериниң солчүрүнга үндезилеттинген үр үениң дургузунда ажыглаар санаашкыны болур. Оларның биргизи үени хемчээриниң эге хемчээ болуп—хонуктар-биле тодараттынар; ийигизин — синотиктиг айбиле хемчээр, оон уламчылаар. 29,5306 хонукка деннежир; үшкүзү ортумаа-биле 365,2422 хонуктуг тропиктиг чыл болур. Синотиктиг ай болгаш тропиктиг чыл хүннүн ортумак хонуунга бүдүн санга илереттинмес. Ынчаарга үстүнде адаанывыс үениң үш хемчээли чиге тодаргай санаарга база ылаптыг илереттинмес.

Аңгы-аңгы үе-чадаларда олбо улустар хөй-ле календарьларны кылып, ажыглап келген. Оларны үш кол хевирге үзүп болур: ай, хүн, болгаш ай-хүн календарьлары-дыр. Ай календарьларының үндезининде синотиктиг айның үргүлчүлээри; тропиктиг чылдың уламчылаары хүн календарының үндезини болуп, а ай-хүн календарының үндезининде үстүнде айтканывыс үелер катай кирип турар. Эргилдеге ажыглаарынга таарымчалыг кылдыр календарьларны: кыска хуусаалыг, оон уламчылаары 28 чыл чедер; ортумак хуусаалыг, оон уламчылаары 28-тен 100 чыл чедер; узун хуусаалыг, оон ажыглаар үези 100-532 чылдардан 3-6 мүн чылдарга чедер кылдыр ылавылап түргүзүп болур.

Бистиң эрага чедир 46 чылда Римге хүлээп алдынган чылдың ортумаа-биле уламчылаары 365,25 хонуктуг (4 чыл болгаш-ла үзүн чыл болуп турар) Юлианның хүн календары оон мүрнүнда турган бүрүнгү египет календарьдан депшилгелиг болган. Чаа календарьның чигежилгезин 31 катап тодаратканын манаа демдеглээри чүгүла. Ол календарьны эрги стильдин календары дээр. Оон соонда 1582 чылда хүлээп алган чылдың үзүнү 365,2425 хонуктуг григориан календарь чыл санаашкынының чигезин улам тодаратканы.

Амгы үеде ажыглап турарывыс григориан календарь (чаа стильдин календары) бүгү негелделевге дүгжүп турар, а бо календарьга бир хүн каржылгазы 3200 чыл болгаш үнүп келип болур. Ол дээргe хүн бүрүнүн ажыглылынга кандыг-даа салдар чедирбес.

Ам «Ай дээскининиң» азы Метоннүн 19 чыл эргилделиг календары-биле таныжып көрээлиңер. Бо календарьның онзагайы 19 чыл болгаш-ла Айның көстүр хевири (фазазы) катаптап турарында. Ол катаптаашкынны грек астроном бистиң эрага чедир 432 чылда эскерип хайгаараан болгаш оон ол ажыдыышкынын Метоннүн цикли дээр. Ол болуушкунну Кыдатка бистиң эрага чедир VI үс чылдарның мүрнүнда ажыглап турган чүве-дир.

«Ай дээскинии» азы Ай цикли Пасха, Шагаа болгаш өске-даа шажын-чүдүлгениң дагылга байырлалдарын эрттирер хүннерни ылавылап тодарадырынга улуг ужур-дузалыг чораан. Ай календарын ажыглаарда оон фазазын тодарадып билири чүгүла. Айның көстүр хевирин бөдүүнү-биле: ай чаазын 0 хонук, бирги үлдүнү 7-ги хонук, бүдүн айны — 15-тин болгаш сөөлгү үлдүнүн 22-нин кылдыр санаар. Ай календары-биле Пасханы долу айда, Шагааны ай чаазында демделеп келген болганда, айның хевирин тодарадыры чонга шагдан тура билдингир чораан. Бистиң эрага чедир VI үс чылларда-ла астрономнар 6585 1/3 хонук, азы 18 чыл 11 1/3 хонук болгаш Хүн болгаш Ай туттуруушкуннары катаптаарын тодаратканнар. Ол эргилдени сарос дээр. Саростүн дузазы-биле Хүн, Ай туттурарын кайы хүнде, каш шакта, минутада болурун баш удур билип санап болур. Бир саростүн иштинде 43 Хүн болгаш 28 ай туттурулгазы болгулаар.

Айның назынын тодарадырда эптиг кылдыр астрономнар мындыг арганы сүмелээннер. Кандыг-даа хүн Айның назынын тодарадырда кандыг-даа чылда ноябрь 30-де оон назынын (хевирин) 0 (тик) кылдыр санаар болгаш ону дараазында айның тик хүнү кылдыр хүлээп алыр. Декабрь айда айның назынын тик кылдыр санааш, ону В-биле демделээр. Ол сан дараазында чылдың ай бүрүзүнге доктаамал болур. Ону сайгарып көрээлиңер. Ай чылы 354,3673 хонук азы тропиктиг чылдан 10,875 хонук кыска болгай. Ынчангаш Айның назыны бир чыл дургузунда 10,875 хонукка улгадыр. Азы бир ай дургузунда ортумаа-биле 10,875: 12 = 0,90265 хонук өзер ийикпе азы чоокшулады алырга бир хонукка деп. Моон алырга декабрьда (азы ноябрь 30-де Айның назыны B_0 турган болза, оон бир ай болганда январьның тик хүнде) ол B_0+1 хонукка деп болур. Февральдың тик хүнүнде B_0+2 хонук апаар. Оон-даа ыңай ынчаар-ла кадып санаар. Ынчангаш ай бүрүзүнүн тик хүнүнге Айның назынын тодарадырда $B=B_0+M$ формула-биле санаар.

Бир айда айның назыны хонукка өзер болганда кандыг-даа хүн ону $B=B_0+M+Д$ формула-биле санап тып болур. (В — Айның назыны, B_0 — таблицадан алыр доктаамал, М — ай, Д — хүн) Ноябрь 30-де Айның назынын тодарадыыл. $B=B_0+11+30=B_0+11$ (30-ни ап каапкан). Бо саннарны кадып келир — түүү 29,5 азы 59 хонук апаар болза 30 болгаш оон үлүг катапталган санны ап каптар. Ам доктаамал B_0 канчаар тывар аргазын көрээлиңер. Ону тодарадырда 19-ка артыышкын чокка үлеттинер чылды, ажыглап турар календарьдан тып ап болур бис. Чижээ, 1957, 1976, 1995, 2014 чылдар артыышкын чокка үлеттинер. B_0 санаары-биле мындыг таблицадан тургузаалынар. Аңаа 19 чыл кирер.

Чылдарның дугаары	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
B_0	27	8	19	0	11	22	3	14	25	6

Чылдарның дугаары	10	11	12	13	14	15	16	17	18
B_0	17	28	9	20	2	13	24	5	16

Үстүнде формуланы болгаш таблицаны ажыглааш, Айның назынын кандыг-даа чылдың туралаан-на хүнүнге илередип ап болур. Бир эвес 1994 чылда Шагаа кажан болурун тодаргайлаар болза, ол февраль айның 10-дан 11-же болур. Чамдык эдилгелер база турып келип болур, ол-даа улуг каржылга чок, бир, ийи хүн болур. Чүге ындыгыл дээргe Ай Черни дескинерде ол үжен хонук четпес чигези-биле санаар болза 29 хонук 7 шак 43 минута болгаш 11,5 секунда болдур ийин. Ол дээргe астрономиялыг санаашкын-дыр. Ынчангаш ону ылап тодарадырда эдилгелер турар апаар дээрзин сагындырып каары чүгүла. Сонуургактарга бо материалды ажыглааш, кажан Пасха, Шагаа болурун ылавылап тыварын сүмеледивис.

Мөңге САТ.

БОДАП ЧОР МЕН

Сеткилимге эргим кижи
Черин шуглаваш, чыдып алган.
Кара чаңгыс мен-не харын,
Кара дүнү эштип артым.
Чылыг, чымчак шырай-арның
Чырыш кылдыр көзүлбес бол,
Күзелимниң даңгыназын
Хүннүн чыгыы чоктаар-дыр мен.
Тоннар, бөрттер даарап чораан
Дозурум дээш ийлээр четтим.
Кыштын соогу донурза-даа,
Кыдыым хозун билип чор мен.
Көөрүнден чалдаңаштын
Хөөрүнге барбас-тыр мен.
Өөрлерим көвей-даа бол.
Өзүм-базарым болбастар-дыр.
Дүжүлгеде чамдык эштер
Түрегделге, мүнгаралга
Өмек болбайн, Сүлде-сүзүүм
Өжүрерин кызылар-дыр.
Чакпа чайган балык ышкаш,
Шапкын хемге эштип чорааш,
Үүлемнин салым-чолун
Үлежир эш тыппас боор мен.
Ботка болчур чүвем бар бе.
Бодамчалыг артар дээн мен.
Амылыг чорууп болза,
Ачым бар деп бодап чор мен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Февраль 8, эрги сан-биле 28, вторник, Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 3 көк менгилиг, довурак олуттуг, көксүмээр инек хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хирелиг хүн. Мөчээн кижилер ажаавас, келин айтырбас, ынчалза-даа өске улуг үүлеге дыка эки хүн.

Февраль 9, эрги сан-биле 29, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг. 2 кара менгилиг, демир олуттуг, кызыл пар хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хирелиг хүн. Келин алыры, кижи орнукшудары, мал садары, садыг-саарылгага хоруглуг хүн. Дайзынны ажар, аза-четкер базар, каргыш чайладыр хүн.

Февраль 10, эрги сан-биле 30, четверг, Эдирээ-Хыйырак (Юпитер) сылдыстыг, 1 ак менгилиг, октаргай олуттуг, кызылзымаар тоолай хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Куда-дой эрттирбес, келин албас хүн, а өске чүү-даа кылырынга чогумчалыг хүн.

Тургускан Монгуш МАДОН.

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң ачавысты кыргана-ачавысты Кыныраа Ким дээр. Ол Эрзин кожуунның Ленин аттыг совхозта чүрттап олурар. Ол 1994 чылдың февраль 8-те 85 харлаар. Бистиң ачавыс-биле ааввыс 8 кижини төрээш, кижизиткен. Ам оларның уруглары, уругларының уруглары, Кыныраалардың саны ниитизи-биле чүс кижи ашкан. Бистиң ынак ачавыс болгаш ааввыс бистерни эртем-билиглиг, ажылчы-кежээ, будуштуг кижилер кылдыр өстүрүп, кижизидип каан. Ол дээш бистер кажан-кезээде өөрүп четтирип, оларга мөгейип чорууп бис.

Оларның оолдары болгаш кыстары ам боттары улут кижилер боон, кырган-ачалар болгаш кырган-авалар-даа апаргылаан кайгамчыктыг Тывавыстың каас-чараш булун бүрүзүнде чүрттап, чонувуска шыдаар шаавыс-биле бараан боон чоруур бис. Баштарывыс көгерип, улгадыдаа берген болзувусса, аалывыска ye-yелеп ыяап-ла барып, шаанда ышкаш эргеленир хевээр бис, чүге дээргe бистер ада-иелеривиске ам-даа бичии уруглары ышкаш сагындырарывыс чугаа чок болгай. Бистиң ада-иевис өг-бүле тутканындан бээр безин алдан беш чыл боон түрлар!

Ынак ачавыстың төрээн хүнүн таварыштыр аңаа изиг байыр чедирбишаан, бистиң аравыска ам-даа хөй чылдарда кадык-чаагай чорууруңарны сеткилдің ханызындан күзеп, чевге чедир мөгейдивис.

Шагаан-Арыгда хеймер оглу Анатолий, кени Татьяна, оларның уруглары — Долаана, Марина, Надежда, Люба Кыныраалар.

ДАШТЫКЫДА ОНЗАГАЙ БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР

КАДЫННЫҢ ЫТТАРЫ

Великобританияның кадыны II дугаар Елизавета ыттарга тергиин ынак. Корги Вельш Пемброк деп порода анаа өн-не үнелиг. Ол Шотландияда бодунун Балморал болгаш Норфолк графствозунда Сандвингем шивээлеринге баарда безин ыттарын ыяап-ла өлертип алыр. «Хелси Итинг» («Кадыкшылдын аъш-чеми») деп британ журналдын дыннадып турары-биле алырга, кадынның ыттарын ажаап карактаар доктаамал хайгааараар тускай кижи бар. Кадын ыттарынга аъш-чемин бодуу таарыштырбаш, мөңгүнден кылган савааларга кудуп бээр оларның чижек-хемчээлин аңгы-аңгы кылырын оралдажып, менюзунга эштти, бисквиттерни онзагай хандыларны киирип турар. Бир эвес Корги колан тудуп эккээр болза, анаа дуъштекки чемге мөңгүн савага кагган диириг амытан эдин хайырлаар.

Великобританияның 67 харлыг кадынының кандыг аъш-чемге хандыкшылдын кымдаа билбес. Оон ынак чемнери — шай, минералдыг суг, чеснокка ол хөнну чок.

300 КИЛОГРАММ ДЕНЗИЛИГ КИЖИ

Буш-Дю-Рон департаментинде Салон-Де-Прованс деп француз хоорайның ерт өжүрүкчүлери аңаа эвес онзагай чорук-биле ужуражып, 300 килограмм дензилиг кижини сонга дамчыштыр үндүргеш эмчиге чыттырар ужурга таварышканнар. Тускай таарыштыр быжыглап кылган херекселге аарыг кижини олурткаш сонгаларны шүүт үстүп каапкаш оон дүжүрүп балыргаш, 48 харлыг Жан-Марини эмчиге аппарып чыттырарынга 15 ерт өжүрүкчүзү киришкен болгаш оларның аразында бедик биеннерге хая-даштыг чөлге ажылдаар тускай бөлүк база бар. Аарыг кижини эмчиге чедирерде үлүг чүүк машиназы база херек апарган. Чүге дээргe ол өн-не үлүг, делгем-не дээн «Дүрген дуза чедирериниң» машиназынга безин сынмайн барган.

ДУРУЯАЛАР

НАЙРОБИ. Кениянын төвүнден 80 километр хире черде турар Наиваш хөлдүн кыдыынга далаш чок, таваар оттап чораан күү-ак-сарыг өңнүг, аянныг чараш дуруяаларның ийизи өөрүнден оранчок ангыланы бергеннер. Бот-боттарының мүрнүнга эптиг-ээлдек мөгейгилээш, чалгыннарын аяар херипкеш, үянгылыг сүүк-сүүк бадыргылааш, узун буттарын агаарга самнавышаан дээрже ооҗум көдүрүп-бадып каан турганнар. Ол дээргe кажанда-даа төнмес-батпас ханы ынакшылдын самын күүседип турганнары ол.

Венценос деп породанын дуруяалары Африкада ян чараш куштарга санадын турар. Олар павлиннер-биле безин маргыжып болурлар. Уганданын күрүне түгүнда, ол куштарның сүлде кааста-лга болуп турары аңаа таварылга эвес. Африка дипте венценос дуруяаларын саны чүс мүн хире. Оларның үштүн ийизи Чөөн Африкада, сөөлгү үеде оларның өзүлдези доктаамал эвээжеп турар апаргаан. Ол чорук долгандыр турар хүрээелдин ниити байдалынын баксыраа кел чылдарын хөрөгилеп турар.

БОО САЛАРЫН ХОРААН

БРАЗИЛИА. Рио-Де-Жанейронун мэри Сезар Майма чуге-даа дөмейлешпес онзагай шинтирлер хүлээп алырынга хандыкшыллыг. Сөөлгү үеде улустун чидиг маргылдааларын болдуруп турар база бир шинтирни ол хүлээп алган: 80 миллион чүрттакчылыг хоорайның девискээринге боону будуреринн болгаш садарын хорун каапкан.

Бразилиада кемниг херектер үүлгедир талазы-биле Рио-Де-Жанейро шагда-ла онзагай черни ээлей берген. Ында хүннүн-не ортумаа-биле боо-чепсекти ажыглаанындан 7 кижи амы-тынындан чарлып турар. Хоорайның бүгү чүрттакчы чонунун иштинде чеже кижи хууда боолуг боон турарын кым-даа билбес. Эткен чылын албан ёзүзүнүн саны-биле алырга, 16 мүн пистолеттерни, револьверлерни, винтовкаларны саткан болуп турар. Он садып алыкчыларның алдызы хөрээженнер. Сөөлгү каш чылдар дургузунда муниципалдыг полиция 170 мүн ажыг бүрүткеттинмээн боону хавырган.

ПАРИЖ. Автомашинаны оорлап мунар, сейфтерни үрээш үжеп-чиндиир орукка эрткендүшкен кижилерни үптеп кааптар — дээн ышкаш кымга чүү-ле чоок чыдар болдур дөгерезин когун үзе оорлап аппаар чоруктар хүн бүрү таваржып турар. Рош-Ла-Мольер деп француз хоорайның чүрттакчызы хөрээжен улустун эт-севин оорлаарынга пат-ла чанчыгын калган. Барык 200 ажыг эмиг хаптарын чоллак чүвүрлерни, ук тыртарларны, комбинацияларны (иштики хептерни) тус чернин полиция участогунда ээлери танып алзын дээш делгей салып каан. Корумчурум камгалалының ажылдакчылары дүне када бир бажынның хериминин иштинге хеп азып каан баглар чанынга ээртинип, чимзенип турган оорну тудуп алганнар. 41 харлыг оорнун бажынын үжептерге оон бир өрээлинин хевис кырында хөрээжен улустун иштики хептерин чутташ, тергиин эки кылдыр баскаш, хөлчок шевергиниби-биле чыып каан болган. Байысаалга үезинде оор ол хептерни кожаларындан оорлап алганын билинген. Оорлаары кончуг багай чаңчыл деп чүвени авазы бичиизинден турала угаадып келген болгаш багай үүлгедиг кылганын ол миннип турар. Ол бүгү назынын иштинде өглемээн, бот болгаш үргүлчү авазы-биле кады чүрттап келген. Оон психиктиг байдалын шинчилеп көөру-биле хостап үндүрүпкен.

ПОЛЬШАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ ЛЕХ ВАЛЕНСА НАТО-ГА ТААРЫШПАЙН ТУРАР

— Херек кырында алыр болза НАТО-ну болгаш Барыын-даа чүктү Ельцин удуртып турар. Ынчангаш ам бистер НАТО-дан болгаш Клинтондан-даа айтырбас, Ельцинден айтырар апаар бис— деп, Польшаның президентизи чугаалаан.

Валенсаның бодап турары-биле алырга, Барыын чүк НАТО-га мүрнүнда коммунистиг турган чүрттарны хүлээп алырындан ойталааш, «бодундан боду-ла өскерликчи боон турар». «Тайбынын эрге-ажыы дээш кады хөделиишкиннер» планынын дугайын чугаалаан, польша президентизи айытканы болза:

— Амгы үеде кандыг-даа кады хөделиишкин көзүлбейн турар. Айыылзыныышкынны болдуруп турар Россия турун турар, ол ышкаш коргуп турар Барыын чүк база бар, ынчаарга оон ортузунда бистер-дир бис. Бистер, шынап-ла, айыыл чок черде-дир бис. Россия Польшаже халдавас — ол аңаа хөнзиг чүрт ышкажыл. Барыын чүктүн чугаалап турар айыылы ылап бар чүве болза, ол дээргe Барыын чүктүн бодунга кыжаныг ышкажыл—деп, Л. Валенса чугаалаан.

Чарлалдар бюрозу

«ТЫВА АГРОХАНДЫРЫЛГА» АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛДИН

баштаар черииниң дыннадыры болза:

1993 чылдың түннелдериниң талазы-биле акционерлериниң ниити чыл хуралы ниитилелдің Кызыл хоорайның Комсомольская кудумчузунда № 97 бажыңынга 1994 чылдың февраль 23-те эртенгинин 10 шакта эгелээр.

ХҮН АЙТЫРЫЫ:

1. Уставка өскерилгелерни киирери, акционерлериниң ниити хуралының дугайында. Директорлар чөвүлелиниң дугайында, ревизия комиссиязының дугайында дүрүмнерни бадылаары.
2. Директорлар чөвүлелин сонгууру болгаш Чингине директорну томуйлаары.
3. Ревизия комиссиязын сонгууру.
4. Эргелел органнарының отчёду болгаш 1993 чылдың отчёдун бадылаары.
5. Акционер ниитилелиниң 1993 чылда орулгаларын хуваары.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

ГАЗ-53 автомашиналарның коленвалдарын садып, сайгарып турарывысты чарлап тур бис.
Телефоннар №№ 3-60-30 болгаш 3-55-38.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

КОММЕРЦИЯ СТРУКТУРАЛАРЫНЫҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ, САДЫГ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНЫҢ, ХУУ КИЖИЛЕРНИҢ КИЧЕЭНГЕЙИНГЕ!

МИНУСИНСКИНИҢ «АТАП» АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛИ

«Волга» «Москвич», «Жигули», «ЗИЛ», «ГАЗ-3307», «КамАЗ» автомобильдерге дараазында магадылал кезектерни садын организастап турар:

— КамАЗ-тын гильзалары;
— ЗИЛ-дин, ГАЗ-тын 1 четчелел моторлары;
— КамАЗ-тын КПП-зинин магадылал кезектери;
— ГАЗ-24-түн аскыыжынын магадылал кезектери;
— А-17 ЗД-нин свечалары;
— чиик автомобильдер подшипниктери;
— резина-техниктиг кылыглар;
— ГАЗ-24-түн четчелеттинген шкворнязы;
— ЗИЛ-ГАЗ-тын распределители;
— Транзисторлар, карбюраторлар, бензин насостары болгаш ниитизи-биле 200 аттыг кезектер.

Төлевир хевири кандыг-даа боон болур.

АДРЕЗИ: Минусинск хоорай, Минусинск—Кызыл арызынын орууунун кыдыында арга чаны, абонент хааржаанын № 33, телефон 2-02-24.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

ХУУДА БҮДҮРҮЛГЕ ЧЕРИ ГАЗ-САЗ-45-09 ДЭЭР МАРКАЛЫГ САМОСВАЛ АВТОМАШИНАНЫ САДЫП ТУРАР (ДИЗЕЛЬ).
ТЕЛЕФОН 2-61-57.

МИНУСИНСКИНИҢ «АТАП» АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛИ

Горькийниң болгаш Москваның автомобиль заводтарының албан ужурунда тускай төлээлекчизи боон турар болгаш дараазында автомобильдерни бо чоок-кавы девискээрде эң чиик өртектер-биле садып, сайгарып турар:

ЧҮЎК АВТОМОБИЛЬДЕРИ:

ГАЗ-3307 шасси, ГАЗ-3307—борттуг, ГАЗ-33073 шывыглыг, ГАЗ-4301—дизель, САЗ-4503—самосвал, дизель, САЗ-3507—самосвал, САЗ-3511—самосвал, ЗИЛ-431410 (130)—шасси, борттуг, ЗИЛ-433362—чаа кабинниг, ЗИЛ-433100—дизель, ММЗ-554 — самосвал;

ГАЗ-33073 автомобильдің тентилери, ГАЗ-53-түн сцепление дискилери, коленвалдары.

Төлевир хевири кандыг-даа боон болур.

АДРЕС: Минусинск хоорай, «АТАП» акционер ниитилел, Минусинск—Кызыл автооруу-биле хоорайдан үнүптерге, арга кыдыында, абонент хааржаа 33, телефоннар — хүндүс—2-02-24 болгаш кежээ—2-59-43, 2-37-37.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

КЫЗЫЛ РАЙОННУҢ АККОР-у, «АРАТ» КОМБАНК

өрелерин дедир эгидер талазы-биле боттарының хүлээлгезин күүсетпейн турар дараазында бүдүрүлгелерниң болгаш ажыл-агыйларның дугайын дыннадып тур:

1. «Чингиз» кооператив—удуртукчузу Алексей Ооржак-оолович Монгуш.
2. «Дары природы» амы-хууда бүдүрүлге (АХБ)—директору Александр Дамдынович Бараан.
3. «Эскорт» АХБ—директору Владимир Викторович Губанов.
4. «Аганак» тараачын ажыл-агыйы (ТАА) — Сергей Өктек-оолович Сат.
5. «Мөңгүлек» ТАА—Виктор Семенович Сакты-Сюрюн.
6. «Черби» ТАА—Татьяна Валеньевна Маады.
7. «Дадар» ТАА—Павел Ондарович Дадар.
8. «Узук» ТАА— Анатолий Лопсанович Кунзек.
9. «Соян-1» ТАА — Анатолий Шара-Хөөевич Баяндай.
10. «Сылдыс» ТАА — Шолбан-оол Данзы-Белекович Ондар.
11. «Ооваш-Өдек» ТАА—Орлан Коминович Сагаачы.
12. «Анна» АХБ — директору Анна Шамильевна Седен-оол.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Хан ижерлер» 9.30, 11.20, 13.40, 15.50 18.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Тропик изии» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Америктиг-биле дөрттүн бири шак» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Туннел эвилел» 13.00, 15.00 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Аныяк аскак-кадай», 9.20, 11.10, 13.00, 14.50, 16.40, 18.20 шактарда.

АГААР

Бөгүн республикага көзүл турар булуттарлыг, бичии хар чаар хүн болур. Хаттың күжү секундада 9-14 метр чедер.

Дүне агаарның температуразы 29-36, чамдык кожуннарга 22-26 градус соор.

Хүндүс 17-22, чамдык кожуннарга 9-14 градус соок болур.

Кызылга шокар булуттаар, быскан хар чаар. Барыын чүктен хаттың күжү 9-12 метр чедер.

Дүне 30-32, хүндүс 17-19 градус соор.

Үшкү хевириниң агаары. Кадыы кошкак кижилерге хайгаарал херек хүн.

Кызыл кожуннуң «Тиилелге» совхозунга хөй чылдарда ажылдаан база Кур-Чер суурнуң үндезин чүрттакчыларының бирээзи, хөй уругларның иези

Чолдак-Кара Бел-Хөөевна СЕРЭЭНИҢ

70 харлап бар чорааш, хенертен мөчээнин дыннатпышаан, бүгү дөргүл-төрелдериниске ооң уруглары ханы кажыыдалбиле дыннадып тур бис.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА болгаш «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң орулакчызы) А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалалыг секретарь) М. М. Саая кол редакторнуң орулакчызы) В. М. Сат, Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр ер — 3-34-28; кол редакторнуң орулакчылары— 3-33-91; — 3-34-17; харыысалалыг секретарь — 3-34-92; орулакчылар 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49 3-36-73 көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15 медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга— 3-34-39 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер яамызының чанында парлалганың, медээлерниң хостуг хоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал чеинге бурутке[illegible]

Бурутке[illegible] дугаары — Т-00007.

Солуннарда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның гуруппу-биле дүүшпейн барын болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 20.803. Индекс 54240. Чагыг № 35—92.